

їнському народові, створить у класі атмосферу відповідальності, відданості закону та народу і сформує в учнів позитивні якості. Можна зняти на плівку і використовувати в навчальному процесі відеофільм про роботу виборчої комісії, судового засідання тощо.

Важливу роль у процесі викладання правознавства в сучасній школі відіграють ПЕОМ. Більшість шкіл України мають сучасні комп'ютерні класи. Тому вчитель правознавства може проводити певну кількість занять з використанням ПЕОМ. Зокрема, розробивши тестові завдання з кожного розділу навчальної програми, можна закласти їх у пам'ять ПЕОМ і виконувати на уроках правознавства. Встановивши в комп'ютерному класі гарну законодавчу базу, наприклад, "НАУ", "Законодавство", "Ліга" тощо, можна вивчати нове законодавство України на кожному уроці правознавства.

Всі зазначені в цій темі ТЗН сприяють ефективному опануванню учнями матеріалу з курсу "Основи правознавства".

У викладанні курсу "Основи правознавства" важливе місце належить наочним засобам навчання. Маючи велику силу емоційного впливу, засоби навчання та виховання сприяють реалізації навчально-виховних завдань, пробуджуючи в учнів інтерес до вивчення явищ правового життя.

У сучасному шкільному процесі засоби навчання та виховання виконують різноманітні функції. Передусім вони сприяють засвоєнню учнями знань, виробленню уявлень, понять. Вони можуть викликати у школярів інтерес до матеріалу, який вивчається, поглибити та посилити його, сприяють контролю над пізнавальною діяльністю учнів.

Учні не тільки пізнають світ у процесі його вивчення, а й одночасно оцінюють нові факти, події, явища, визначають їх значущість для себе. Функції засобів навчання і виховання нерозривно пов'язані з ціннісними аспектами пізнання і покликані виробити й актуалізувати цілі, ідеали, установки, норми.

У викладанні курсу "Основи правознавства" засоби навчання і виховання допомагають моделювати суспільні явища та процеси. При цьому наочність може бути використана як під час вивчення зовнішніх властивостей об'єктів, що досліджуються, або їх моделей, так і при усвідомленні об'єкта зв'язку і відносин між багатьма явищами або процесами. Моделювання явищ та процесів може бути забезпечене за допомогою *конкретної* або *абстрактної наочності*.

До засобів конкретної наочності належать фотографії явища або об'єкта дійсності, картини, малюнки. Суттєвою ознакою засобів конкретної наочності є той факт, що моделювальна властивість і реальний об'єкт схожі за зовнішніми ознаками. Конкретна наочність сприяє формуванню в учнів чітких і правдивих уявлень про зовнішній прояв об'єктивних закономірностей.

Розуміючи суть багатьох правових понять, учні часто стикаються з певними труднощами: їм доводиться систематизувати, виділяти головне, узагальнювати. Тут на допомогу приходять абстрактна наочність. Вона виражається в такому прояві знання, за якого ми легко вловлюємо (зором і слухом) головні їх особливості. У сфері зорової абстракції наочність передбачає упорядкування елементів системи, легкий огляд.

Засобами абстрактної наочності є схеми, діаграми, плани, таблиці, мультиплікація і т. ін. Вони створюються шляхом графічного моделювання реального об'єкта, під яким слід розуміти процес відображення сутності окремих правових явищ за допомогою умовних знаків.

Серед візуальних засобів навчання набули поширення друковані наочні засоби — схеми, картини, карти, таблиці. Засвоєнню складних юридичних понять та процесів сприяє побудова та розгляд різноманітних схем і таблиць, таких як "Поділ влади в Україні", "Судова система", "Порядок прийняття законів", "Форми вини" тощо. Використання таких схем і таблиць підвищує рівень теоретичної під-

готовки учнів, одночасно даючи їм змогу систематизувати свої знання. Найпростішим засобом є опрацювання схеми або таблиці, поданої у підручнику або спеціально підготовленої як роздатковий матеріал. Однак найбільш ефективною є динамічна побудова схеми (таблиці) під час викладу матеріалу. Схема або таблиця не подаються у готовому вигляді, а складаються поступово. Для цього можна використати декілька прийомів. Найсучаснішим, але, на жаль, недоступним для абсолютної більшості шкіл є використання новітньої проекційної мультимедійної техніки. Іншим технічним засобом є кодоскоп. Він дає змогу поступово відкривати певні елементи (схеми) таблиці, яка заздалегідь повністю подається на кодотранспаранті, або поетапно проектувати пошарове зображення елементів схеми (таблиці) на окремих кодотранспарантах. Найдоступнішим засобом для більшості шкіл залишається побудова схем (таблиць) на дошці. Можна заздалегідь підготувати окремі елементи (схеми) таблиці, роздрукувавши чи написавши її на аркуші формату А-4 (А-3). Ці елементи слід помістити в прозорі файли і під час уроку прикріпити в необхідному порядку на дошці за допомогою клейкої стрічки або магнітів, якщо дошка має металеву основу. Схеми й таблиці за наявності відповідної техніки можна проектувати за допомогою відеопроєктора.

Використання картин дає змогу вчителю збагатити уяву учнів яскравими конкретними образами, виховати високі громадянські почуття. У процесі ознайомлення учнів з економічною системою нашого суспільства на уроці часто використовують географічні карти, таблиці, набори картин з історії, комплекти наочних посібників.

До візуальних площинних засобів навчання належать діафільми та діапозитиви.

Діафільми та діапозитиви — це серії зображень на певну тему, які можуть ознайомити з важливими правовими актами державних органів.

Образну модель дійсності здатні створити аудіовізуальні засоби навчання — кіно та телебачення. Навчаль-

ний кінофільм, якому властива особлива виразність і велика сила емоційного впливу, є одним із найбільш дієвих засобів навчання. Невичерпним і найбільш цікавим джерелом для аналізу є ситуації з популярних серед молоді кінофільмів.

При вивченні прав та обов'язків громадян, питань правового регулювання різних сфер життя суспільства, діяльності державних органів, використовують навчальні фільми (історичні), фільми, створені відповідно до завдань правового виховання.

До додаткових засобів навчання належать грамплатівки, магнітофонні записи, радіопередачі. Радіо і звукозапис, завдяки властивим їм виразним засобам (образне слово, інтонація, природні шуми тощо), можуть відтворити картини дійсності різноманітних органів влади, донести до учнів живе слово.

Наступний етап розробки засобів навчання і виховання — визначення властивостей різних їх видів залежно від завдань викладання курсу, його змісту й методів.

Для вивчення сутності і завдань нашої держави, її політичної та економічної систем, відмінностей від інших держав найбільш дієвими виявилися засоби передачі знань у формі бесіди, лекції, повідомлень школярів, які підготовлені під керівництвом учителя. Посилити доказовість, достовірність розповіді вчителя (учнів), створити необхідні емоційні передумови для більш глибокого та ґрунтовного засвоєння знань, викликати стабільний інтерес до матеріалу, який вивчається, і бажання самостійно розширити свої знання, допоможуть серії картин, діапозитиви, документальні звукозаписи, діафільми.

Специфіка цих засобів навчання і виховання полягає у можливості наблизити учнів до різних боків життя, типувати суспільні явища. Картини, показані в кадрі діафільму або діапозитива, концентрують увагу учнів, примушують осмислити побачене. Таким чином, спеціальний досвід набуває для них особистісного характеру, відчувається, засвоюється ними.

Активізувати сприйняття матеріалу про правове становище людини у суспільстві можуть кінофільми, телепередачі, в яких повнота політичних, соціально-економічних прав та свобод усіх членів суспільства розкривається через долі конкретних людей. Усвідомлення того, що люди, про яких розповідає навчальний кінофільм (телепередача), реально існують, визначає особливе сприйняття школярами подій суспільного життя і дає змогу пропонувати їм конкретні завдання за матеріалами фільму.

Вивчення питань державного і суспільного устрою вимагає передусім розкриття важливих понять і положень (“держава”, “автономія”, “унітарна республіка”, “Верховна Рада України” тощо). Для передачі знань учням із цих питань учитель переважно використовує такі традиційні форми викладу, як бесіда, лекція.

Для закріплення понять, встановлення між ними логічного зв’язку педагог може використовувати умовно-графічну наочність (таблиці, схеми).

На таких уроках виникає проблема створення чітких уявлень про роботу органів державної влади та управління. Доповнити знання учнів про роботу Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, місцевих органів державної влади й управління допомагають кінофільми, телепередачі. Кіно і телебачення забезпечують можливість ніби незримо брати участь у роботі різних органів влади, знайомитися з діяльністю місцевих рад, громадських організацій, що значно підвищує переконливість і достовірність знань, які повідомляються. Факти суспільного життя подаються в кінофільмах і телепередачах не ізольовано, а у зв’язку з усією сукупністю суспільних явищ, взаємопов’язаних між собою, що позитивно впливає на активізацію розумової діяльності школярів, їх уміння узагальнювати ці явища.

Подальші кроки у розробці системи засобів навчання і виховання пов’язані з моделюванням навчально-виховного процесу, з проведенням поелементного аналізу зміс-

ту окремих питань курсу “Основи правознавства”, можливих методів роботи вчителя на конкретному уроці. Це дасть змогу визначити склад і зміст засобів навчання, які доцільно використовувати на уроці. Таблиці з курсу “Основи правознавства” становлять структурно-логічні схеми, діаграми, що допомагають організувати засвоєння опорних знань.

У таблицях у вигляді графічних моделей подається упорядкований поділ елементів надзвичайно складних понять. Їх огляд сприяє охопленню головних рис багатьох понять.

Вагомим доповненням до таблиць із курсу “Основи правознавства” є діапозитиви. Вони конкретизують відповідні схеми таблиць. Поряд зі схемами в діафільмах є ілюстрації, які допомагають учителю розкривати певні питання.

Навчальні фільми яскраво відтворюють картини життя нашої країни, подають матеріал для пояснення учням важливих положень Конституції України.

Дидактичні посібники і технічні засоби навчання входять до навчального процесу як його компоненти. Засоби навчання і виховання найбільш повно можуть реалізовувати свої можливості, бути максимально використані тоді, коли методика їх використання враховує сутність сучасного навчального процесу як колективної пізнавальної діяльності учнів під керівництвом і за активної участі педагога.

Методика роботи з технічними засобами навчання і виховання містить наочний показ типів діяльності, які розкриваються у навчальному посібнику, видів знань, досвіду матеріальних та ідеологічних відносин і можливостей його здобуття. На цій основі виникає можливість у доступних для учнів формах залучати їх до різних видів діяльності. За допомогою вправ, пізнавальних завдань можна розвивати вміння, формувати досвід творчої діяльності й емоційно-чуттєве ставлення до навколишнього світу тощо.

Реалізуючи методичний задум навчально-виховного заняття, педагог планує найбільш оптимальні варіанти використання засобів навчання і виховання з урахуванням вимог програми курсу і включає їх у свій план. Прикладом такої підготовчої роботи є спеціальна карта підготовки вчителя до уроку. Вона може бути своєрідною моделлю навчального процесу з конкретної теми.

Серед різноманітних засобів навчання і виховання традиційними є графічні моделі, які відображають сутність і взаємозв'язок правових ідей, понять, явищ. У серії навчальних таблиць з курсу "Основи правознавства" наведені схеми, діаграми, образотворчий матеріал, які дають змогу органічно включити їх до навчально-виховного процесу як додатковий матеріал до пояснення, переказу, повторення й закріплення.

Основною вимогою ефективного використання друкованих посібників на уроках з курсу "Основи правознавства" є правильне поєднання демонстрації зі словами вчителя. Узагальнюючи зміст навчальних таблиць, учні за їх допомогою виділяють головні смислові положення, питання тощо. На уроках організовується робота за змістом таблиці з певних питань.

Діаграми, таблиці будуть сприяти організації дискусії, що може бути продовжена під час диспутів із різних тем у позаурочний час.

Високий ступінь узагальнення окремих питань курсу вимагає використання таблиць. Робота з ними будується за принципом поступового сприйняття їх учнями за ступенем викладу.

Методика використання аудіовізуальних засобів навчання передбачає дотримання таких основних етапів:

- 1) попереднє вивчення змісту цього засобу (перегляд його або вивчення монтажного листа, анотації до нього);
- 2) визначення дидактичного призначення та основних методичних прийомів;
- 3) планування роботи на уроці (питання, завдання в процесі демонстрації, завдання і вправи після перегляду

як підготовчих до наступної демонстрації на інших уроках);

4) організація роботи з активного сприйняття учнями аудіовізуального посібника (створення робочого листа, виконання завдання тощо).

Наприклад, деякі серії діапозитивів "Школярам про юридичну відповідальність" дають змогу узагальнювати знання, проводити дискусії не тільки на уроках, а й на інших заняттях. Окремі діапозитиви допомагають організувати закріплення і повторення знань з окремих галузей права, сприяють розвитку вмінь, вихованню свідомого ставлення до обов'язків громадян, непримиренності до антигромадських вчинків.

Більшість навчальних діафільмів побудовано так, щоб зміст правового матеріалу осмислювався школярами через вчинки, діяльність різних людей, оцінку, вибір рішення, особливо в новій для школярів ситуації. Наприклад, на уроці з адміністративного права, використовуючи діафільм "Що таке адміністративний проступок?", робота розпочинається з роз'яснення поняття адміністративного правопорушення, проступку. Пізніше демонструється фрагмент, який узагальнює отримані школярами знання. Наступні кадри учні коментують за запропонованим планом: 1) перерахуйте приклади адміністративних проступків, які є у фрагменті; 2) дайте на основі змісту фрагмента визначення адміністративного проступку.

Для підготовлених учнів можна запропонувати інший варіант: 1) назвіть учасників адміністративно-правових відносин, які показані в діафільмі; 2) назвіть представників органів державного управління, які є учасниками адміністративно-правових відносин. До діафільму повертаємося при розкритті основних видів стягнень за адміністративні порушення і при розповіді про форми правоохоронної діяльності школярів.

Усі діафільми допомагають ілюструвати розповідь педагога, організувати самостійну роботу учнів із зоровим

рядом фільму і текстом навчального посібника. Так, якщо до розповіді додати невелику закінчену частину фільму, педагог зможе запропонувати проаналізувати окремі кадри або фрагменти фільму і зіставити їх із текстом параграфа. У процесі виконання роботи можна заповнити порівняльну таблицю. У лівій частині коротко формулюються положення, ідеї переглянутих кадрів, а в правій — розділ й абзац параграфа, які відповідають їм за змістом. Завершується робота повторювальною бесідою.

Більшість діафільмів із курсу містять у собі питання і завдання, юридичні казуси, задачі, які дають змогу різноманітно будувати заняття, вчити школярів умінню використовувати набуті правові знання. Так, після демонстрації діафільму, можна запропонувати учням дібрати факти з періодичної преси, що підтверджують зміст діафільму.

Методика роботи з навчальними кінофільмами на уроках планується в більшості випадків з урахуванням фрагментарної демонстрації фільму з метою ілюстрації викладеного матеріалу або його закріплення.

На основі змісту фільму педагог в одних випадках своїм вступом створює ситуацію очікування в уяві учнів, а в інших — постановкою питання звертає увагу на той чи інший аспект.

Можлива і демонстрація невеликого цілісного фільму на уроці з організацією самостійної роботи учнів для сприйняття й закріплення його змісту.

У практику ввійшли і такі форми, як організація уроків-диспутів, дискусій за сюжетами фільмів на морально-правову тематику. Фільми можна використовувати як повністю, так і фрагментарно для постановки проблеми, пізнавальних завдань, для організації самостійної роботи або проведення заняття з елементами диспуту.

Формуючи проблему фільму, слід звернути увагу школярів на оцінку вчинків героїв, аналіз причин вибору ними того чи іншого варіанта поведінки тощо.

Широко в навчально-виховній роботі використовується навчальне телебачення. “Перший Національний”, “1+1”, НТН та інші телеканали проводять передачі як безпосередньо для уроку, так і для позаурочної роботи.

Процес роботи над матеріалом телепередачі складається із трьох частин:

- а) підготовчий етап;
- б) етап прийому й обробки отриманої інформації;
- в) аналіз та узагальнення отриманих знань.

Із метою попереднього ознайомлення з передачею і можливою методикою її сприймання підготовлено спеціальні анотації і методичні рекомендації.

Незнання змісту телепередачі-уроку, відсутність підготовчого етапу призводить до зниження ефективності використання прийому телепередач на уроці, ускладнює вибір необхідної методики і зусиль, спрямованих на досягнення мети й завдань заняття. У певних випадках доцільно показувати не всю передачу, а її частину, фрагмент, включити додатковий матеріал краєзнавчого характеру, використовувати наочні посібники.

Більшість навчальних телевізійних передач побудовано на поєднанні розповіді ведучого з демонстрацією окремих фрагментів фільмів, репортажів, інтерв'ю.

Методика їх використання на уроках курсу вимагає від учителя виокремлення смислових компонентів передачі, постановки пізнавальних завдань, контролю за роботою школярів. Під час телепередачі часто виникає необхідність організації роботи з навчальним посібником і робочим зошитом, коригування записів учнів. Зазвичай це складання простого плану телепередачі, формулювання завдань, висновків, робота з таблицями тощо. Доцільно найбільш складні схеми, діаграми, підсумкові висновки, які прозвучали у телепередачі, готувати завчасно і під час перегляду вивішувати на спеціальних транспарантах або записувати на дошці. Під час узагальнення вони є основою повторювально-узагальнюючої бесіди.

Певні труднощі під час прийому передачі полягають у тому, що монологічний характер, іноді декларативний стиль викладання матеріалу зменшує увагу школярів. Тому доцільно до передачі готувати одну або кілька пізнавальних задач, які б підвищували інтерес школярів до побаченого.

Реалізувати потенціал, закладений у змісті курсу “Основи правознавства”, тільки за рахунок уроків неможливо. Позаурочна робота тісно пов’язана зі змістом уроку: вона розвиває, продовжує його логіку, але в інших умовах, підвищує ефективність використання змісту курсу. У позаурочний час можна використовувати і ЗМІ. Вчитель добирає їх, керуючись цілями і завданнями своєї виховної роботи.

Реалізація плідної взаємодії уроку і позаурочної роботи під час використання засобів навчання і виховання підвищує ефективність засвоєння правових знань, залучає учнів до різних видів діяльності й відносин.

Останнім часом у деяких школах з’являється сучасна відеоапаратура, яку використовують і у процесі вивчення правознавства. Найпростішим варіантом її використання є перегляд з наступним аналізом попередньо записаних фрагментів передач юридичної тематики або аналіз ситуацій (про що йшлося вище), але не на підставі опису, а з використанням відеопоказу. Однак за наявності відеокамери виникає можливість самостійно готувати певні відеофрагменти для поточних уроків. Йдеться про моделювання певних ситуацій (правопорушень чи помилкових дій) з їх фіксацією на плівку та наступним аналізом. Таке моделювання можливе у повсякденних ситуаціях (купівля продуктів у магазині, користування транспортом, порушення правил дорожнього руху тощо). При цьому підготовка таких відеофрагментів (розробка сценарію, моделювання, зйомка, монтаж) за наявності спеціалізованих класів (10—11-х) може бути виконана в багатьох випадках учнями. Використання сучасної техніки сприяє підвищенню

зацікавленості учнів, концентрації їхньої уваги, сприяє підвищенню ефективності уроку.

Телеурок із правознавства, методика його організації та проведення.

З учнями 9-го класу вчитель правознавства хоча б один раз на семестр повинен спробувати провести телеурок (кіноурок). Як правило, перелік рекомендованих телеуроків заздалегідь публікує МОН України, й вчителю потрібно лише стежити за датою трансляції кінофільму. Часто в школах записують кінофільми на правові теми самостійно. Крім того, телебачення (“Перший Національний”) у наш час транслює багато освітніх, розвивальних правових програм, перегляд яких можна рекомендувати учням.

Проведення телеуроку (кіноуроку) вимагає від учителя та учнів певної попередньої підготовки, зокрема вчитель заздалегідь повинен попередити учнів про перегляд кінофільму, визначити завдання і питання, які будуть винесені на обговорення після перегляду кінофільму. Учні повинні зрозуміти, що такий вид заняття проводиться з навчальною метою, а не для задоволення свого кіносмаку. Тому варто здійснювати перегляд фрагмента кінофільму протягом частини уроку. 15—20 хвилин уроку слід приділити обговоренню переглянутого та раніше визначених питань.

Під час телеуроку (кіноуроку) в дітей активно працює зорова та слухова пам’ять і процес навчання проходить інтенсивніше.

Контрольні завдання та запитання

1. *Наведіть класифікацію ТЗН.*
2. *Визначте дидактичні принципи використання ТЗН на уроках з курсу “Основи правознавства”.*
3. *Охарактеризуйте прийоми застосування ТЗН на уроках з курсу “Основи правознавства”.*
4. *Розкажіть про методичку організації та проведення телеуроку з курсу “Основи правознавства”.*

Розділ 8

УРОК ПРАВОЗНАВСТВА В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ ТА МЕТОДИКА ЙОГО ПРОВЕДЕННЯ

Теоретичні основи уроку в сучасній школі. Урок як основна форма навчання учнів правознавства. Місце уроку правознавства в шкільному курсі навчальних дисциплін. Вимоги до сучасного уроку правознавства. Підготовка та проведення всіх видів занять.

Успішна реалізація навчально-виховних завдань шкільного курсу “Основи правознавства” залежить як від змісту навчальної дисципліни (добору, групування та викладу матеріалу), так і від способу його подання. Важливу роль має раціональне поєднання конкретного матеріалу та логічного, переконливого узагальнення. Одночасно програма курсу зорієнтована на використання всіх відомих форм і методів проведення занять, передбачає постійне вдосконалення організаційних форм навчання. Насамперед, йдеться про перехід від методики, типовою рисою якої є пояснювально-ілюстративний характер викладання матеріалу, до методики, заснованої на організації активної самостійної роботи школярів. У процесі цієї роботи учні вчаться моделювати процеси та явища, що

відбуваються у сучасному світі, зіставляти засвоєні правові поняття та терміни з поняттями інших гуманітарних дисциплін, осмислювати їх, спираючись на власний життєвий досвід, та переосмислювати первісні уявлення про права і свободи громадян, правову державу тощо.

У зв'язку з цим основою навчального процесу у викладанні шкільного курсу "Основи правознавства" повинні бути форми, методи та засоби навчання, які б забезпечували високу пізнавальну активність та самостійність учнів. Невід'ємним компонентом навчання має стати розв'язання правових ситуацій і виконання практичних завдань, спрямованих на розвиток у школярів самостійного мислення та формування навичок, застосування набутих знань на практиці. Використання у навчанні різних форм занять (комбінованих уроків, семінарів, підсумкових співбесід) слід поєднувати з різноманітними формами позакласної роботи — диспутами, конференціями, зустрічами, самостійною роботою з джерелами права. Проте в цілому викладання курсу "Основи правознавства" — складного, проблемного, якісно оновленого — передбачає творчу ініціативу вчителя у виборі форм і методів класної та позакласної роботи.

Вивчення курсу "Основи правознавства" відбувається у різноманітних формах, що відрізняються розкладом занять, місцем їх організації, складом учнів та роллю учителя в їх проведенні. Однак основною формою організації навчального процесу в школі є урок, що одночасно акумулює змістовну, процесуальну та результативну функції навчально-виховної роботи. Тому провідна роль у методиці викладання шкільного курсу "Основи правознавства" належить уроку, вдосконаленню його форм та підвищенню пізнавально-освітньої ефективності.

Урок — це діалектичний феномен. Він є частиною навчального процесу й одночасно його цілим. Як частина навчального процесу він дає змогу вирішувати допоміжні завдання, в цьому плані кожний окремо взятий урок ви-

пливає з попереднього. У цій серії уроків горизонтального ряду здійснюється динаміка навчального процесу: те, що було метою попереднього уроку, стає засобом наступного, що обумовлює тісний взаємозв'язок уроків, природну варіативну повторювальність від одного уроку до іншого, яка забезпечує поступальний рух до кінцевої навчально-виховної мети. Зазначимо, що кінцеві завдання кожного уроку впливають із завдань, які вирішувалися на попередньому уроці з оглядом на майбутній. Кожний урок повинен забезпечувати досягнення практичної, освітньої, виховної і розвиваючої мети шляхом розв'язання конкретних завдань. Тому перше, з чого починає вчитель правознавства при підготовці до уроку, — це формулювання практичних завдань уроку. Виховні, освітні й розвивальні завдання визначає сам учитель правознавства. Їх не завжди можна конкретно сформулювати до кожного уроку, оскільки вони залежать від групи, класу, від рівня освіченості та виховання класу; від подій, які відбуваються на цей момент у школі, селі, місті, країні; від особистості самого вчителя правознавства, його інтелігентності, винахідливості, компетентності і, насамкінець, від стимулів, зумовлених навчальним матеріалом. Крім того, слід зазначити, що урок правознавства повинен бути змістовним і вмотивованим.

З урахуванням загальних положень дидактики, особливостей і специфіки курсу як логічно поєднаної системи знань можна виділити такі *вимоги до проведення уроків з курсу "Основи правознавства"*:

— урок має в комплексі вирішувати завдання освіти, виховання та розвитку учнів (з урахуванням навчальної мети уроку);

— тема уроку визначається програмою та викладається відповідно до змісту підручника. Учитель має простежити, щоб інформація, яку отримують учні, була не тільки теоретично розроблена, а й доступна для розуміння та за-

своєння. Ретельний добір та дозування навчального матеріалу сприяє реалізації мети уроку й одночасно запобігає перевантаженню школярів домашніми завданнями;

— додатковий матеріал, що використовується вчителем на уроці, має ілюструвати та конкретизувати поняття курсу. При цьому вчителю не слід уникати ознайомлення школярів зі спірними питаннями, дискусійними концепціями тощо;

— зміст уроку кожної теми має бути якомога тісніше пов'язаний з реаліями сьогодення, процесами та явищами, що відбуваються у найближчому соціальному оточенні школяра та у суспільстві в цілому. Інакше засвоєні морально-правові поняття перетворюються на абстрактні, схоластичні догми, жодним чином не пов'язані з особистим досвідом учня;

— кожний урок має будуватися з урахуванням реалізації головної навчально-виховної мети курсу (виходячи, звичайно, з можливостей і специфічних завдань теми). Тому в процесі підготовки до нього важливо визначити місце теми у тематичному блоці, розділі, її значення в усій системі правознавства. Уроки курсу “Основи правознавства” мають бути взаємно пов'язані за змістом, завданнями, дозуванням навчального матеріалу, методичними прийомами роботи з учнями та розвитком у них певних умінь та навичок. Кожне поняття, сформоване у попередніх темах, має збагачуватись і розкриватись під час вивчення наступних розділів курсу й одночасно бути підґрунтям для засвоєння нового навчального матеріалу;

— будучи частиною педагогічного процесу, урок одночасно має бути тематично цілісним і завершеним. Учителю слід чітко визначати дозування навчального матеріалу, уникаючи перенесення недоопрацьованої теми на наступний урок;

— урок курсу “Основи правознавства” повинен сприяти розвиткові пізнавальної активності та самостійності учнів. Тому під час підготовки до нього важливе місце нале-

жить добору ефективних засобів та методів навчання для керування пізнавальною діяльністю учнів та розвитку в них здатності самостійно засвоювати знання;

— курс “Основи правознавства”, як і всі суспільствознавчі шкільні дисципліни, вимагає реалізації на уроках ретроспективних та перспективних міжпредметних зв'язків. Його зміст побудовано з урахуванням знань, які здобуваються учнями у процесі вивчення інших предметів гуманітарного циклу (історії, літератури). Залучаючи ці знання під час опрацювання окремих тем, формування понять і у вирішенні правових ситуацій, учитель має враховувати і перспективні міжпредметні зв'язки. Набуті учнями правові знання, засвоєні терміни, поняття мають бути використані при вивченні інших дисциплін, стати основою формування нових предметних знань і категорій.

Класифікація уроків правознавства. Типи уроків правознавства. Особливості підготовки, побудови та проведення уроків учителем у середній школі. Уроки, запозичені у ВНЗ (лекція, семінар, урок-практикум, диспут, конференція, урок-екскурсія).

Важливу роль у підвищенні пізнавальної активності учнів, розвитку в них умінь та навичок самостійної роботи має правильний вибір типу уроку, що якнайкраще спрямував би зусилля школярів на вивчення й осмислення правознавчого матеріалу, сприяв би організації їхньої діяльності на творчому рівні. У дидактичній та методичній літературі є різні варіанти типології уроків. Найбільш поширеною у практиці викладання шкільних дисциплін є *класифікація знань за ланками навчального процесу*: подання нового матеріалу, його закріплення, повторення, перевірка знань та комбіновані уроки. Не заперечуючи теоретичного і практичного значення цієї типології, слід зазначити, що з неї випадають такі характерні для старшої школи уроки, як лекції, семінари, заняття лабораторного типу тощо.

Враховуючи особливості курсу та специфіку навчального процесу у старших класах загальноосвітньої школи, цілком можливим і доцільним є групування уроків, в основі якого — *характер діяльності вчителя та учнів на уроці*. Відомо, що вчитель на уроці виконує дві основні функції: інформаційну — постає головним джерелом інформації, та управлінську — організовує діяльність учнів щодо засвоєння навчального матеріалу, формування вмінь та навичок. Характер діяльності учнів на уроці визначається роботою вчителя та переважанням у ній однієї із зазначених функцій. Тобто, якщо в роботі вчителя переважатиме викладення навчального матеріалу, самостійна робота учнів залишатиметься обмеженою, хоча і буде скеровуватись учителем за допомогою відповідних методичних засобів. І навпаки, коли вчитель організовує самостійну роботу учнів над іншими джерелами інформації, їхня діяльність за змістом, тривалістю в часі та формами буде значно більшою та ефективнішою. У групуванні уроків за характером діяльності вчителя та учнів виділяють такі їх *типи: уроки подання вчителем нового матеріалу (шкільні лекції); заняття лабораторного типу, семінари; повторювально-узагальнюючі уроки; підсумкові співбесіди, залікові уроки*.

Зважаючи на особливості курсу “Основи правознавства”, його понятійний характер, значну частину уроків із цього предмета доцільно проводити у вигляді шкільних лекцій. Переказ великого за обсягом та складного за змістом нового матеріалу за обмеженості навчального часу може здійснюватися лише шляхом подання нових знань. До того ж курс насичений великою кількістю понять, які вимагають чіткого формування та виявлення взаємозв'язків, переконливої та емоційної конкретизації теоретичних положень. Уроки-лекції (уроки викладу нових знань) характеризуються певним співвідношенням діяльності вчителя та учнів. Учитель протягом 30—35 хв подає новий матеріал, виступаючи як джерело інформації і за-

стосовуючи методи лекції, розповіді, бесіди, показу тощо. Протягом 10 хв він організовує діяльність учнів на репродуктивному і частково пошуковому рівнях та активізує цілеспрямоване сприйняття пізнавальної інформації під час розгляду законодавчих актів України. Діяльність учнів на уроці детермінована роботою вчителя і містить елементи колективної бесіди (що активізує не всіх школярів), елементи нотування у зошити тощо. Тривалість самостійної роботи учнів обмежена кількома хвилинами, оскільки основну частину уроку займає усний виклад інформації.

З метою розвитку пізнавальної самостійності учнів, закріплення у них умінь та навичок роботи з різними джерелами, окремі уроки з вивчення нового матеріалу курсу “Основи правознавства” варто проводити як уроки лабораторного типу (практикуми). На уроках цього типу під керівництвом учителя йде колективна та індивідуальна робота учнів над текстами нормативних актів, підручниками, довідковою літературою. Результати індивідуальної роботи обговорюються колективно (іноді складаються спільний план, конспект, таблиця, що відбивають зведений варіант підсумків виконаної роботи). Слід зауважити, що плануючи лабораторний урок, вчитель має враховувати змістовну доступність джерел, якими користується учень, та вміння, застосовані під час самостійної роботи.

На початку уроку вчитель оголошує тему і план, характеризує джерела, з якими працюватимуть учні, дає точний і якісний інструктаж щодо змісту завдання, яке має бути виконане протягом уроку або певного часу. Усвідомивши суть завдання, учні визначають шляхи його виконання і протягом 25—35 хв самостійно працюють з документами. Наприкінці заняття результати індивідуальної роботи обговорюються, з-поміж робіт обираються найбільш вдалі. Вчитель має оцінити роботу не лише з огляду на якість виконання, а й щодо розкриття теми.

Уроки лабораторного типу — один із важливих шляхів реалізації пізнавального навчання. Протягом самостійної

(індивідуальної) роботи щодо здобуття знань процес розвитку вмінь та навичок відбувається набагато інтенсивніше, ніж на уроках-лекціях, де учні лише фрагментарно залучаються до активної роботи. Під час проведення лабораторних занять можлива індивідуальна допомога тим школярам, що не встигають.

Важливу роль в активізації пізнавальної діяльності учнів, набутті ними навичок постійного засвоєння знань мають уроки-семінари. Основна увага при їх підготовці зосереджується на попередній самостійній роботі учнів із вивчення нового матеріалу. Урокам-семінарам властиві такі особливості: попереднє (за 2—3 тижні) оголошення вчителем теми і плану уроку, рекомендування джерел, їхня характеристика; самостійна домашня робота школярів над запропонованими джерелами, які розкривають зміст уроку за основними пунктами плану; поглиблене (іноді з елементами дослідження) розроблення учнями окремих питань за рекомендацією вчителя. Безпосередньо на семінарі відбувається обговорення підготовлених виступів та відповідей на запитання, які ставляться в процесі заняття викладачем та учнями. Велику роль при цьому відіграє вступне та підсумкове слово вчителя. Йому належить спрямовувати хід заняття, доповнювати виступи школярів, оцінювати їх за якістю виконання. Наприкінці заняття викладач у стислій формі підбиває підсумки.

До уроків семінарського типу належить така форма нетрадиційних занять, як урок-диспут. Обрана для нього тема має характеризуватися проблемністю та емоційним забарвленням. Як і під час підготовки до семінару, тема диспуту, орієнтовний перелік питань та список необхідної літератури оголошуються за 2—3 тижні. Учням надається можливість, спираючись на значну кількість джерел, підготувати доповідь з будь-якого питання (за інтересами). У процесі підготовки та проведення диспуту учні усвідомлюють проблему та її основні аспекти, висловлюють свою позицію, зіставляють її з міркуваннями однокласників,

порівнюють виступи, дають їм оцінку, узгоджують за допомогою вчителя трактування дискусійної проблеми. Цінність таких уроків полягає у можливості формування в кожного учня власного ставлення до питань, що обговорюються.

Головне дидактичне завдання всіх перерахованих типів уроків — засвоєння нового навчального матеріалу. Проте семінари та уроки лабораторного типу суттєво впливають на оптимізацію навчального процесу, їх підготовка та проведення посилюють елементи самостійної діяльності учнів щодо здобуття знань з різних джерел, дають можливість сильнішим із них виявити свої здібності під час виконання завдань дослідницького характеру. Тому, плануючи вивчення нового матеріалу з курсу “Основи правознавства”, вчитель має керуватися принципом педагогічно обґрунтованої різноманітності уроків, використовувати поряд із комбінованими уроками, шкільними лекціями інші форми занять.

Крім уроків із вивчення нового матеріалу, певне місце у викладанні курсу має належати повторювально-узагальнюючим урокам. В основі їх проведення є вивчений навчальний матеріал (тематичного блоку, розділу), який слід узагальнити під певним кутом зору. Тема і план уроку повідомляються за 3—4 дні. Учні вдома (користуючись підручником, конспектом, текстами нормативних актів) готуються до уроку, переосмислюючи вивчений матеріал відповідно до сформульованої теми і плану. Безпосередньо на уроці, за викликом чи за бажанням, школярі дають розгорнуті відповіді на поставлені запитання, доповнюють та уточнюють відповіді товаришів і роблять необхідні висновки. Наприкінці заняття вчитель має узагальнити зроблені висновки та підвести підсумки уроку.

З позиції співвідношення діяльності вчителя та учнів на уроці до однієї групи належать уроки-опитування, підсумкові співбесіди та залікові уроки, їх завдання полягає в уточненні й узагальненні набутих знань і виявленні сту-

пеня засвоєння провідних понять та ідей курсу. Робота вчителя на цих уроках фактично обмежується запитаннями, прослуховуванням відповідей та оцінкою. Проте вона містить й елементи коригування відповідей учнів, роз'яснення їм незрозумілих положень або хибних тверджень. Основна діяльність на залікових уроках покладається на учнів, які повинні звітувати про набуті знання, уміння та навички, виявити рівень самостійного мислення.

Поряд із названими типами занять бажано також використовувати різноманітні форми *нетрадиційних уроків (рольові ігри, колоквиуми, "круглі столи", екскурсії тощо)*. Кількісне співвідношення окремих типів уроку залежить від характеру навчального матеріалу, обсягу навчального часу, наявності різних джерел та рівня підготовленості учнів.

Успішне засвоєння учнями курсу "Основи правознавства", ефективність застосування окремих форм занять значно залежать від методів і методичних прийомів, які використовуються вчителем у навчальному процесі.

Структура уроку правознавства. Нетрадиційні уроки з правознавства. Інноваційні уроки.

Структура уроку правознавства повинна бути гнучкою. Вона визначається етапом навчання, місцем уроку серед інших, характером поставлених завдань. Проте не завжди можна дотримуватися запропонованої структури. Часто вчитель правознавства під час пояснення нового матеріалу, спираючись на попередні знання учнів, проводить їх одночасне опитування. Іноді постановка домашнього завдання проводиться на початку уроку. Тому зараз немає обов'язкових вимог стосовно структури уроку правознавства й учитель може її коригувати, керуючись особливостями класу та матеріалу, який викладається на конкретному уроці.

Урок як організаційна одиниця навчання триває 45 хв. Яким чином його побудувати так, щоб він відповідав описаним фахівцями вимогам? Розглянемо його структуру.

Певний час структура уроку правознавства не відрізнялася від структури інших уроків. Вона містила організаційний момент, перевірку домашнього завдання, пояснення нового матеріалу, його закріплення, постановку домашнього завдання. Така структура частково нівелює особливості предмета "Основи правознавства", ускладнює створення відповідної атмосфери навчання правознавства. З іншого боку, відсутність організаційних рамок уроку, найважливіших моментів у ньому, часто не створює сприятливих умов для навчання учнів.

Тому *в структурі уроку правознавства* повинні бути інваріативні, тобто стабільні, і варіативні моменти. До складу структури кожного уроку входять: *вступна (початок), основна і заключна частини*. Кожна із зазначених частин виконує притаманні їй функції, які відображають специфіку предмета.

Розглянемо початок уроку. Він повинен проходити у швидкому темпі і тривати приблизно 3—5 хвилин. Його можливий зміст: привітання учителя, організаційний момент, пояснення завдань уроку. Виголошення завдань уроку може бути лаконічним і розгорнутим. У кожному випадку воно повинно настроювати школярів на активну роботу. Установка може бути просто повідомлена вчителем або проведена в формі евристичної бесіди, коли зазначається, що цей урок є одним із серії уроків за темою.

В основній частині уроку вчитель, пояснюючи новий матеріал, формулює нові юридичні поняття, терміни. Подаючи новий матеріал, учитель мусить постійно звертатися до знань учнів, які вони здобули на попередніх уроках. Це, з одного боку, дає змогу перевірити засвоєні знання учнів на попередніх уроках, а з іншого — активізує діяльність учнів на цьому уроці. Важливо, щоб учитель постійно пам'ятав про мотивацію та стимулювання учнів на уроці. Необхідно запевнити учнів у важливості курсу "Основи правознавства" для майбутнього життя. З метою активіза-

ції роботи учнів, подаючи новий матеріал, учитель може використовувати наочність, ТЗН тощо.

Заключна частина уроку містить підведення підсумку уроку, оцінку роботи учнів і визначення домашнього завдання. Виходячи з обмеженості часу та віку учнів, учителю слід подумати над закінченням уроку. Учні в останній чверті уроку стомлюються, а їх увага розсіюється. Тому вчителю слід включити в завершальний етап уроку прийоми, які знімають утому. Для цього в структуру уроку можна ввести елемент гри або розв'язання тестових завдань.

Останнім елементом уроку є підведення підсумків, що передбачає наочну демонстрацію знань і умінь, які учні засвоїли на уроці в результаті застосування ігрових моментів.

Під час підведення підсумків уроку, на якому вивчалися нові юридичні поняття, терміни, можна використовувати кросворд чи тести. На цьому етапі оцінюють діяльність учнів. При цьому вчитель користується всіма засобами заохочення: нарахування балів, виставлення оцінки у вигляді балів з коментарем, які б відкривали учням перспективу в подальшій роботі. На цьому етапі, як правило, відбувається і постановка домашньої роботи з необхідними поясненнями вчителя.

Низку уроків шкільного курсу "Основи правознавства" можна провести у *нетрадиційній* формі. В чому їх суть?

Термін "нетрадиційний урок" з'явився у 70-ті рр. ХХ ст. Учителі почали використовувати нетрадиційні форми проведення уроків унаслідок загострення проблеми, пов'язаної зі зниженням зацікавленості школярів навчанням.

Нетрадиційний урок — це імпровізоване навчальне заняття з нетрадиційною структурою, яка не відповідає звичайному уявленню про урок.

Ставлення до нетрадиційних уроків досить неоднозначне. Деякі педагоги вважають їх прогресивним кроком у розвитку педагогічного процесу. Побутує також думка, що такі заняття є компромісом з учнями, які не хочуть на-

полегливо працювати. Беззаперечно, що нетрадиційні уроки підвищують інтерес учнів до предмета, розвивають творчість, навчають працювати з різними джерелами знань, знімають перевантаження учнів домашніми завданнями, розширюють кругозір.

Найбільш поширеними формами таких уроків є *лекція, семінар, залік, конференція, диспут, інтегрований урок, ділова гра, рольова гра, комп'ютерний урок* тощо.

Розглянемо деякі з них.

Шкільна лекція — усний виклад учителем навчального матеріалу протягом одного заняття. Зазначимо, що проводити лекцію доцільно в старших класах. Якщо курс правознавства викладається у спеціалізованій школі в молодших класах, застосування цієї форми організації навчального процесу не дасть бажаного результату.

Обов'язкові атрибути шкільної лекції:

- чітке визначення мети лекції;
- на дошці — тема та план, терміни, цифровий матеріал;
- під час читання лекції слід виділяти інтонацією початок нового пункту плану, головне у питаннях, допомагати записувати те, що меншою мірою висвітлено в підручнику, уникати монотонності, виконувати записи разом з учнями;

— вивчення літератури з певної проблеми, її диференціація, відбір і компонування матеріалу з теми, його структурування на доцільні пізнавальні блоки, опрацювання визначень і понять, виділення матеріалу, який важко засвоюється, матеріалу для самостійної роботи;

— обов'язково після кожного питання та в кінці лекції використовувати зворотній зв'язок;

— вибір оптимальних методів навчання (виділення методів перевірки знань, умінь, навичок і методики вивчення нового матеріалу);

— підготовка навчальних і наочних посібників (відбір ілюстративного матеріалу, додаткової літератури, підго-

товка матеріалу для самостійної роботи), використання наочності підвищує ефективність лекції на 20—30 %.

На лекції викладаються теоретичні положення і найбільш важливі принципові питання. Лекція — це також засіб виховання інтересу до науки, формування навичок творчої роботи.

Ефективність проведення лекційного заняття залежить від: педагогічного досвіду, раціональної послідовності викладення матеріалу, знання навчального матеріалу, техніки мови викладача, контакту з учнями.

Щоб гарно прочитати лекцію в учнівській аудиторії, варто добре до неї підготуватися. Підготовку до заняття слід розпочинати заздалегідь, не пізніше ніж за тиждень до його проведення. Кожна лекція повинна мати чіткий план, у якому весь зміст повинен бути поділений на частини. Пропонуємо обов'язково складати план-конспект лекції, а потім можна імпровізувати, тільки добре підготувавшись. У процесі підготовки до лекції спочатку з'ясуйте тему і визначте її мету, потім розробіть план лекції, складіть перелік питань, які повинні бути розглянуті на лекції відповідно до програми, насамкінець ознайомтеся з літературою, відповідними розділами підручника “Основи правознавства”, допоміжними навчальними посібниками. На наступному етапі підготовки необхідно відібрати і систематизувати потрібний матеріал, написати конспект лекції. У конспекті варто відбирати найбільш істотний матеріал, щоб устигнути прочитати його за відведений на урок час. Перед уроком варто чітко відпрацювати лекцію, а саме: запам'ятати матеріал, підготувати наочні навчальні матеріали і демонстрації, продумати найбільш раціональне використання під час лекції аудиторної дошки.

Весь матеріал лекції слід поділити на смислові частини з чітким виділенням головного. Нові факти в лекції слід подавати в розумній кількості. У вступній частині лекції наголосіть на актуальності теми, зв'язках цієї лекції з попередніми й наступними заняттями, потім розкрийте тему та предмет лекції, основну її ідею.

Кожна частина має головну думку. Такі частини не рівнозначні за своїм значенням. Найважливіші з них слід подавати першими, другорядні — потім. Це полегшує засвоєння змісту лекції учнями. Правильне співвідношення смислових частин лекції створює логічну перспективу лекції в цілому, її чітку композицію.

На початку лекції для встановлення контакту з аудиторією слід ставити запитання, пов'язані з попереднім матеріалом, визначати ступінь його засвоєння і готовність до сприйняття нового, виставляти оцінки. Потім чітко сформулювавши мету і завдання повідомити учням тему, цільову настанову і план лекції.

У вступній частині потрібно зосередити увагу учнів, що стимулює їхню активність, чітко визначити галузь застосування матеріалу лекції, поставити проблемну ситуацію і послідовно вирішити її разом з учнями, пов'язуючи навчальний матеріал з юридичною практикою.

Основна частина лекції містить навчальні питання, в яких викладається зміст теми, наводиться система доказів із застосуванням найбільш доцільних методичних прийомів. Навчальні питання слід викладати в їхньому діалектичному розвитку з аналізом та узагальненням умов і факторів, що впливають на зміст і зміни. Кожне теоретичне положення має бути обґрунтоване й доведене. Формулювання й правові визначення мають бути чіткими, насиченими глибоким змістом, усі докази й роз'яснення спрямовані на досягнення поставленої мети, на розкриття основної ідеї, а також доведення до учнів прикладної спрямованості навчального матеріалу.

Кожне навчальне питання слід закінчувати коротким висновком, логічно підводьте учнів до наступного питання лекції; висновки викладаються чітко та ясно. Намагайтеся не читати, розповідайте “своїми словами”, ведіть бесіду, інакше увага тих, хто навчається, різко знижується. Мова вільна, набагато дійовіша. Лекція повинна бути настільки відпрацьованою, щоб учитель лише інколи звер-

тався до конспекту. Заглядаючи в конспект, дайте зрозуміти, що робите це лише для того, щоб не порушувати стрункості викладу.

Велике значення під час лекції має вміння встановлювати контакт лектора з аудиторією. Важливо слідкувати за увагою учнів і підтримувати її різними методами, методичними прийомами і засобами. Так, увагу учнів можна активізувати, ілюструючи лекцію конкретними фактами і прикладами, з юридичної практики, наочними навчальними посібниками, у тому числі за допомогою технічних засобів навчання.

Викладач повинен відчувати реакцію учнів, їхнє ставлення до викладених питань матеріалу. У випадку втрати контакту з учнівською аудиторією (неуважність, відволікання тощо) слід своєчасно змінювати стиль проведення заняття (наводити цікаві приклади, факти, застосовувати наочність, жарти тощо). Не варто диктувати протягом усієї лекції. Для запису виокремлюйте тільки головні думки, і бажано, щоб учні конспектували їх у власному викладі. Юридичні поняття можна продиктувати, найбільш важливі краще повторити двічі і дуже повільно. Те, що повинні записати учні, варто виділити інтонацією або зміною темпу лекції. Безперервна розповідь протягом усього заняття стомлює, знижує активність учнів. Розповідь повинна чергуватися із показом, поясненнями, ілюструванням, перевіркою.

Також слід заздалегідь відвести час для можливого додаткового роз'яснення.

Ефективність лекції залежить не лише від її логічної стрункості, а й від психологічної переконливості, врахування особливостей учнів, тому однією з важливих вимог до лектора є знання основ психології. Щоб лекція була цікавою та вдалою, вчитель мусить активізувати учнів до плідної діяльності. Тобто максимально їх завантажувати, розумно використовувати різні прийоми активізації уваги, ставити запитання, які активізують учнівську діяльність, наводити на роздуми, сприяти дискусії, вдало вирі-

шувати ігрові ситуації, аналізувати конкретні ситуації, вводити елементи самостійної роботи, вдаватися до роздумів уголос. Чимале значення мають тембр голосу, який мусить бути бадьорим за інтонацією, і темп лекції, який вчителю краще змінювати у потрібних місцях, а також залежно від уваги учнівської аудиторії. Вчитель має зрозуміти, чи всі учні засвоїли зміст лекції.

Лекція повинна ставити логічно завершене ціле. У всьому має відчуватися закінченість: розповідь завершується висновками, оцінки — коментарем, завдання на самостійну роботу — поясненнями.

Урок-семінар використовується у старших класах, зазвичай після проведення лекцій. Передбачає обов'язкове оголошення питань, винесених на семінар, не пізніше, ніж за тиждень до його проведення. Завдання мають бути різноманітними (тези, конспект, схема, карта, дослід тощо), посилюваними. Вчитель обов'язково повинен дати список рекомендованої літератури. Після опрацювання в класі всіх питань необхідно підбити підсумки. Семінар може проводитися як із метою вивчення нового матеріалу, так і з метою узагальнення знань чи опрацювання додаткових джерел, їх поглиблення.

Крім того вчитель, який проводить урок-семінар, повинен опанувати сучасну методику підготовки і проведення семінарських занять. Він мусить надати семінару творчого характеру, постійно заохочувати активність і зацікавленість учнів у обговоренні питань, поглибленні знань. Також рекомендується на семінарах застосовувати методику проблемного навчання, різноманітні активні форми, а також сприяти полеміці та творчій дискусії протягом заняття.

Основним завданням уроків-семінарів у старших класах є прищеплення умінь і навичок публічних виступів, культури полеміки й обстоювання своїх поглядів.

Під час проведення семінарського заняття дуже важливо правильно вживати юридичні терміни, навчати вислов-

люватися лаконічно, здійснювати контроль учнів, використовувати різну допоміжну літературу, аналізувати прогалини у знаннях учнів.

Іноді вчителі правознавства проводять у старших класах практичні та лабораторні заняття. Як правило практичні заняття проводять відвідуючи засідання судів. Метою таких занять є поглиблення і розширення знань учнів про галузі права. На відміну від практичного заняття, лабораторна робота має елементи дослідницького характеру.

Важливо завжди підкреслювати практичну значущість навчального матеріалу. На практичних або лабораторних заняттях учні повинні розуміти, що набуті ними навички можуть бути потрібними для виконання професійного завдання, при цьому слід визначати характерні помилки, давати рекомендації для їхнього усунення. У процесі практичного заняття викладач проводить опитування з окремих питань і організує вивчення найбільш складних правових рішень, реалізованих у законодавстві.

У структуру стандартного уроку можна ввести ігрові елементи, які ламають старе уявлення про структуру уроку. Наприклад, цілий урок можна провести у формі рольової гри, “брейн-рингу”, “поля чудес”, КВК тощо. Усім цим формам властиві підбір учителем заздалегідь переліку питань, передача їх учням для вивчення й узагальнення. Для кожного нетрадиційного уроку правознавства вчитель мусить виробити правила: час на обмірковування питань; порядок відповідей; нарахування балів за відповіді; оцінювання відповідей. Звичайно, не слід перетворювати кожний урок правознавства на гру, достатньо робити це один — два рази на чверть. Нетрадиційні уроки значно активізують діяльність учнів на уроках. Невимущена обстановка на уроці сприяє активному засвоєнню нового матеріалу і надовго залишається в пам’яті учнів.

Рольову гру як одну з форм правового навчання вчитель правознавства повинен використовувати також, оскільки вона є ефективним засобом навчання. Під час навчання

можна використовувати дві форми інсценування занять. Перша — заздалегідь підготовлене інсценування, друга — імпровізоване, яке порівняно з першим виникає ніби ненавмисно, випадково і несподівано під час обговорення певних навчальних проблем. Ознаками рольової гри є розподіл ролей між учасниками, наявність складного завдання чи проблеми, розходження інтересів учасників, взаємодія учасників ігрового заняття, частково за допомогою проведення дискусії.

Вчитель створює проблемну ситуацію, розробляє сценарій дії кожного учасника і залучає його до процесу розігрування ролей, у ході процесу здійснює окремі коригувальні впливи, підбиває поточні й остаточні підсумки. Цей метод вимагає від учителя ретельної підготовки, уміння методично правильно провести заняття. Кожен учасник рольової гри аналізує обстановку і вносить пропозиції з урахуванням правової проблеми, яку він розв’язує. Природно, що він може у процесі обговорення погоджуватися чи не погоджуватися з думками учасників.

Проведення таких ігор має ретельно готуватися. Тему гри слід визначити не пізніше як за 1—2 тижні, а для більш складної гри — навіть за 3—4 тижні до її проведення. У найпростіших іграх (більшість ігор з трудового законодавства, деякі ділові ігри з кримінально-процесуального права) розподіл ролей доцільно проводити безпосередньо перед початком гри (це сприятиме тому, щоб всі учні готувалися до виконання кожної з ролей). В інших, більш складних іграх, ролі слід розподілити заздалегідь, щоб учасники встигли не лише ретельно вивчити свої “службові обов’язки” у грі, а й підготувати необхідні документи, матеріали, а іноді й обладнати приміщення. Однак у всіх випадках бажано використовувати жеребкування для розподілу ролей, враховуючи їх складність та можливості окремих учнів.

Перед початком гри доцільно нагадати учням основні правові норми, що стосуються теми. Це бажано зробити

шляхом опитування учнів (як правило тих, хто не отримав активних ролей у грі). Також необхідно визначити цілі гри. Для активізації роботи кожного учня на уроці, їх залучення до участі у грі доцільно поставити завдання перед учнями — спостерігати за діями кожного з учасників із метою подальшого аналізу дій, визначення допущених помилок.

Обов'язковою складовою кожної рольової гри має бути підсумковий аналіз. Для цього можна запропонувати учням оцінити дії кожного з учасників гри, визначити допущені ними помилки, а також продемонструвати, як слід було діяти правомірно. Доцільно також запропонувати самим учасникам зробити самоаналіз своїх дій, запитати, з якими зауваженнями вони згодні, а які вважають помилковими.

Після такого багатостороннього аналізу вчитель має підвести підсумки гри, акцентувати увагу учнів на найважливіших та найактуальніших для них нормах, що вичались у процесі гри.

Для активізації учнів можна застосувати ще один прийом: під час розподілу ролей слід доручити кожному учаснику підібрати одну свідомо допущену помилку та заздалегідь повідомити про неї вчителю. Бажано, щоб ця помилка не була очевидною, а вимагала виявлення глибоких знань та уваги під час гри.

Набуто значний досвід у проведенні рольових ігор із різних галузей законодавства.

Так, під час вивчення трудового законодавства можливе проведення ігор, що імітують прийняття на роботу, накладення дисциплінарних стягнень, звільнення.

Під час гри “Прийняття на роботу” закріплюються знання учнів про правила прийняття на роботу різних категорій працівників. У процесі гри розподіляються ролі: керівник підприємства, начальник відділу кадрів, а також претенденти на роботу. Претендентів на роботу має бути кілька (з урахуванням їх вікових категорій): дев'ятиклас-

ник у віці 15 років, який влаштовується на роботу у вільний від навчання час; випускник школи (17 років), який уперше влаштовується на роботу; вчитель, що переходить на нове місце роботи; водій, який повернувся з лав збройних сил, тощо.

Бажано також підготувати картки з назвами документів, що потрібні для прийняття на роботу, а також не обов'язкових при укладанні трудового договору: паспорт, свідоцтво про народження, військовий квиток, диплом про закінчення вищого навчального закладу, свідоцтво про неповну та повну середню освіту, трудова книжка, довідка з ЖЕКу, характеристика, медична довідка, згода батьків, згода школи, направлення служби у справах неповнолітніх, довідка з попереднього місця роботи тощо.

Після розподілу ролей учням пропонується почергово відібрати із запропонованих документи, що потрібні їм для укладання трудового договору з урахуванням ролі, яку вони грають. Після цього учень повинен провести з “керівником підприємства” переговори, під час яких слід визначити необхідні та додаткові умови трудової угоди (місце роботи, посада та кваліфікація, питання оплати праці, початок роботи тощо), враховуючи вимоги Кодексу законів про працю (КЗпП) України до відповідних категорій працівників.

Наступний епізод гри пов'язаний з роботою “начальника відділу кадрів”, який повинен перевірити документи, що будуть йому надані, та прокоментувати їх комплектність і правильність підбору. Крім того, він повинен здійснити юридичне оформлення прийняття на роботу — запропонувати написати заяву та підготувати наказ про прийняття на роботу.

Під час проведення гри можна і не давати картки з назвами документів, а запропонувати учням самостійно підготувати їх відповідно до умов завдання.

Інша гра допомагає закріпити знання учнів щодо підтримання трудової дисципліни та накладання дисциплінарних стягнень на її порушників.

Для проведення гри розподіляються ролі працівників, що порушили правила трудової дисципліни (запізнення на роботу; недбалість, що призвела до псування деталі; прогул тощо). Крім того, бажано визначити “порушників”, застосування заходів стягнення до яких обумовлене додатковими процедурами. Так, “порушник” може бути депутатом ради, головою чи членом профспілкового комітету, неповнолітнім. Крім того, визначаються “керівник підприємства”, “начальник”, “майстер”, “начальник відділу кадрів”, “голова” та “члени профспілкового комітету”. У разі визначення “порушників”, для яких діють додаткові гарантії, необхідно передбачити резерв учасників гри, які отримають ролі у процесі гри в разі виникнення такої потреби.

До початку гри вчитель готує опис ситуацій (порушень), для яких потрібно буде вжити заходів дисциплінарного впливу. Учасникам, які виконують ролі представників адміністрації, належить вимагати від “порушників” пояснень. Можна запропонувати одному з “порушників” відмовитися від написання пояснення, на що повинна бути відповідна реакція “представників адміністрації” (вони мають скласти акт про відмову написати пояснення). Отримавши пояснення від “порушників”, “представники адміністрації” повинні визначити можливі стягнення залежно від того, яке саме порушення сталося. У разі винесення догани “співробітник відділу кадрів” або “директор” повинні підготувати відповідний наказ.

За умови застосування такого заходу, як звільнення, “керівник” повинен звернутися до профспілкового органу після отримання пояснення. У цьому епізоді гри беруть участь “представники адміністрації”, які повідомляють про порушення і заходи, що пропонується застосувати, “порушник” дає пояснення. На підставі цього члени профспілкового комітету повинні прийняти рішення про надання згоди на звільнення чи про відмову в ньому. Рішення як “адміністрації”, так і “профкому” мають бути аргументо-

вані, містити чіткі посилання на норми закону. Відповідно до рішення профспілкового органу “представник адміністрації” готує відповідний наказ чи розпорядження.

Якщо “порушник” має додаткові гарантії щодо застосування до нього заходів дисциплінарного впливу або звільнення, “представник адміністрації” повинен взяти це до уваги. Саме для цього мають бути “резервні” учасники гри, які отримають відповідні ролі, — “членів районного комітету профспілки”, “комісії у справах неповнолітніх” тощо, що повинні розглянути подання та прийняти необхідні рішення. Аналогічно проводиться гра з питань звільнення з роботи.

Рольові ігри успішно можуть бути проведені під час вивчення теми “Демократія. Вибори. Референдум”. Вони закріплюють знання учнів про виборче право України, формують уміння реалізовувати свої політичні права на участь в управлінні державою. Для успішного їх проведення потрібно досить ґрунтовно знати виборче законодавство, виходячи за межі звичайної шкільної програми. Застосовувати таку гру доцільно у найбільш сильних класах та класах із поглибленим вивченням правознавства.

Під час першої гри імітується проведення двох засідань окружної виборчої комісії для реєстрації претендента на кандидата в депутати та кандидата в народні депутати України. Для проведення гри розподіляються ролі: голова та заступник голови комісії, секретар, члени комісії, претенденти в кандидати від політичної партії та їх представники, спостерігачі, представники преси. Розподіл ролей доцільно провести заздалегідь, бо для успішного проведення гри необхідний тривалий час, щоб підготувати відповідні документи.

Готуючись до гри, учні — “претенденти в кандидати” — комплектують необхідні документи відповідно до шляху висунення — протоколи зборів, заяви, списки членів партії тощо відповідно до вимог законодавства. Слід звернути увагу учнів на умовність деяких документів, зокрема

списків великої кількості людей та підписних листів, де можна обмежитися кількома записами, зімітувавши і вказавши лише останні номери списку.

У процесі гри учні — “члени виборчої комісії” — проводять “засідання комісії”. Необхідно зосередити увагу учнів на важливості виконання процедурних моментів — перевірки кворуму, повідомлення про присутніх спостерігачів, проведення голосування та чіткого визначення його результатів. На засіданні претенденти подають документи щодо свого висунення, а члени комісії перевіряють їх відповідність до вимог законодавства та приймають рішення про реєстрацію. При цьому беруться до уваги особливості висунення кандидатів у той чи інший спосіб.

Наступна гра присвячена роботі дільничної виборчої комісії. Її організація багато в чому нагадує попередню, але дещо змінюється склад учасників. Серед тих, хто бере участь у грі, — члени комісії на чолі з головою, спостерігачі. Крім того, повинні бути призначені учні, що виконуватимуть роль виборців.

Для підвищення зацікавленості у грі бажано дещо змінити звичайну обстановку в класі, наблизивши її до “інтер’єру” виборчої дільниці. Встановити відповідним чином парти (столи), позначити місце кабінки для голосування, підготувати урну тощо. Одночасно учнями — “членами комісії” — готуються необхідні документи — списки виборців, бюлетені тощо.

Під час проведення гри імітується робота виборчої дільниці та дільничної виборчої комісії у день виборів. Серед помилок, які найчастіше трапляються, а також можуть бути свідомо допущені учасниками гри за пропозицією вчителя, — непроведення огляду урни для голосування перед його початком, урну не опломбовано, не заповнений та не опущений в урну членами комісії контрольний листок з появою на дільниці першого виборця, спроба отримання бюлетеня без пред’явлення документів, що засвідчують особу, або кількох бюлетенів. Один із виборців,

вдаючи з себе необізнаного, може звернутися по допомогу у заповненні бюлетеня до члена комісії. Слід також звернути увагу учнів на порядок дій комісії після закінчення голосування та під час підбиття підсумків голосування на дільниці.

Один із блоків ігор стосується кримінального та кримінально-процесуального законодавства. Ці ігри варто проводити комплексно, послідовно розвиваючи умовну справу. Це підвищує зацікавленість учнів та ступінь їх участі у грі.

У комплексі ігор “Слідчі дії” можна запропонувати учням розіграти ситуації допиту обвинувачуваного, свідка, впізнання предмета чи особи, очної ставки тощо. Для виконання ролей призначаються лише основні учасники: слідчий, підозрюваний, свідок, адвокат. Якщо процесуальні норми вимагають участі інших осіб (учасників впізнання особи, понятих, представників неповнолітнього, педагога тощо), то учасники гри повинні заявити про це для їх додаткового призначення або самостійно запросити додаткових учасників із числа присутніх учнів. Для спрощення гри та економії часу слід завчасно запланувати проведення всіх цих дій без реального складання протоколу, лише із зазначенням його введення.

Після “закінчення слідства” можна перейти до найскладнішої гри в цьому комплексі — “Судовий процес”. Для цього призначаються судді, секретар судового засідання, підсудний, адвокат, прокурор (державний обвинувачувач), свідки, експерт тощо. Склад учасників залежить від фабули та обставин справи, що пропонується для розгляду. У процесі проведення цієї гри не обійтися без спрощень, але основні стадії процесу (підготовча частина, судове слідство, судові дебати, останнє слово підсудного, винесення вироку) є обов’язковими. Крім того, повинні бути збережені основні процесуальні моменти (порядок допиту свідків, забезпечення права на захист тощо). З метою активізації учнів, підвищення їх зацікавленості для

цієї гри необхідно створити обстановку, наближену до інтер'єру зали судових засідань (розташування меблів, наявність місця для “видалення” свідків тощо).

Для розгляду в іграх доцільно пропонувати учням реальні або близькі до реальних ситуації. Це розвиває фантазію учнів, дає змогу їм активніше долучитися до “розслідування” обставин справи. Такими ситуаціями можуть бути крадіжка, розбійний напад, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень.

Крім вищезгаданих, доцільним є проведення рольових ігор й іншої тематики, зокрема дії щодо купівлі товару низької якості, участь у референдумі, створення дитячої та громадської організації (її установчі збори) тощо.

Суттєвою перешкодою для широкого впровадження рольових ігор є обмеженість часу, відведеного на вивчення правознавства в цілому, але, враховуючи ефективність ігор для всебічного засвоєння матеріалу, а також зацікавленість учнів, варто використовувати їх у навчальному процесі.

Слід зауважити, що перелік можливих рольових (ділових) ігор досить широкий і, безумовно, не обмежується вищенаведеними. Так, низка цікавих ігор пропонується у посібнику “Права людини. Методичні рекомендації для вчителів загальноосвітніх шкіл, гімназій та ліцеїв” (К.: Право, 1996). Власні напрацювання мають і багато вчителів правознавства (Конституція України і Основи правознавства в школі: Книга для вчителя. — К., 1999).

Подібними до рольових ігор є *правові інсценування*. Заняття методом інсценування рекомендується проводити, в основному, під час розгляду ситуацій, в основі яких лежать проблеми діяльності рад, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, посадових осіб. У зв'язку з цим вчитель повинен уміло обрати та підготувати тематику інсценування, воно має мати практичне спрямування і бути корисним у майбутній діяльності учнів, цікавим за змістом і нестандартним за характером вирішення. Тому вчитель має

вдумливо підійти до опрацювання конкретної дидактичної ситуації, яка містить загальну ситуацію та конкретну дидактичну проблему, чітко розподілити ролі згідно з характером їхньої майбутньої діяльності.

Головне призначення правового інсценування — вивчення і вироблення практичних навичок взаємин між учасниками без прямого втручання учителя. Особливостями методу розігрування ролей є ознайомлення учнів з конкретною дидактичною ситуацією, яка найповніше відповідає майбутній діяльності й вимагає вирішення; розподіляють ролі між собою.

Уміле, педагогічно обґрунтоване інсценування стимулює навчально-пізнавальну активність учнів, їхню зацікавленість, сприяє більш ефективному оволодінню навчальним матеріалом, формує практичні навички і вміння правової діяльності, заохочує до активного пошуку правового вирішення завдань шляхом виконання ролей і загальної дискусії.

Інсценування заняття може здійснюватись у двох варіантах. Перший — ролі розподіляються між окремими учасниками, а всі інші, які не отримали ролей, виконують роль активного глядача або функції “арбітра”. Другий — учасники гри розподіляються на невеликі групи. Кожна група виконує роль певної посадової особи, учасника ситуації тощо. Спочатку йде активна дискусія в цих групах з метою розв'язання дидактичної проблеми. Після цього представники груп пропонують усім для дискусійного обговорення свій власний варіант.

Учні грають ролі і приймають рішення на основі аналізу нормативно-правових актів, документів, дій інших учасників і власних правових рішень. Не всі ситуації можна передбачити заздалегідь, хоча, в цілому, дії учасників підлягають чітко визначеним правилам.

Учасники-глядачі дають правову оцінку діям виконавців конкретних ролей. Учитель здійснює їх синтез та аналіз. Щоб з'ясувати ставлення виконавців ролей до опонен-

тів, необхідно дати їм можливість відповісти на критику, обґрунтувати власну позицію. Після цього знову організується дискусія з метою формування найбільш обґрунтованого варіанта розв'язання правової проблеми. Підсумки дискусії підбиває вчитель.

Відтворюючи на заняттях детально підбрану до теми реальну ситуацію з правової практики, метод інсценування створює умови для прийняття обґрунтованих рішень для цілеспрямованої та змістовної правової діяльності, навчає правильно застосовувати правові норми. Виступаючи в ролі певних посадових осіб і виконуючи їхні функціональні обов'язки, учні краще розуміють програмовий матеріал, мотиви та характер власних дій. Корисно побувати в ролі злочинця, урядовця, керівника установи для того, щоб у майбутньому краще зрозуміти причини його поведінки у тій чи іншій типовій ситуації. Інсценування забезпечує такі умови для занять, які не в змозі створити інші методи навчання, а саме, випробувати на собі результати власних рішень і дій.

Дидактично-виховна дієвість методу інсценування є дуже високою, тому що за його допомогою можна реалізувати таку дидактичну мету, якої не можна досягти за допомогою традиційних методів навчання — опанувати матеріал та отримувати знання легко, ефективно, граючи.

У зв'язку з розвитком інформаційних технологій до навчального процесу шкіл запроваджуються нові форми пізнавальної діяльності. Таким є *інтерактивне навчання*. Інтерактивне навчання — це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету — створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчує свою успішність, інтелектуальну спроможність. Організація інтерактивного навчання передбачає використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, моделювання життєвих ситуацій. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмій, виробленню ціннос-

тей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, дає змогу вчителю стати справжнім лідером шкільного колективу. Інтерактивна взаємодія виключає як домінування одного учасника навчального процесу над іншими, так і однієї думки. Застосування інтерактивних технологій висуває певні вимоги до структури уроку з використанням інтерактивних технологій навчання (інтерактивний урок). Інтерактивне навчання й інтерактивний урок, як якісно новий тип уроку, обумовлені процесами інформатизації суспільних відносин та впровадженням новітніх педагогічних технологій навчання в сучасній школі.

Структура таких занять складається з п'яти елементів: мотивація; оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів; надання необхідної інформації; інтерактивна вправа — центральна частина заняття; підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку.

Підготовка та проведення всіх видів занять. Вчитель у сучасній школі повинен не лише гарно проводити заняття, а й уміло до них готуватися. Для цього він повинен уміти творчо використовувати передовий педагогічний досвід, шукати більш ефективні форми і методи проведення занять. Наведемо деякі рекомендації щодо проведення занять. Перш за все під час проведення уроків потрібно визначитись у виборі методів і прийомів навчання. Різноманітність способів викладання матеріалу вимагає певної системи і порядку, заздалегідь передбачених учителем. Потрібно пам'ятати також, що заняття повинно бути добре підготовлено й організовано.

У процесі *підготовки та проведення* заняття вчитель повинен зважити можливості учнів щодо засвоєння навчального матеріалу. Крім того, звернути увагу на забезпеченість учнів навчальною, методичною та довідковою правовою літературою, за потреби — технічними засобами навчання. Перед уроком добре вивчити й знати вимоги керівних документів і навчально-методичної документа-

ції. Потім радимо відібрати навчальний матеріал, далі — обрати методику проведення заняття. Умовно кожне заняття складається з трьох частин (вступної, основної та заключної), які органічно пов'язані між собою, хоча мають певну самостійність у вирішенні певних завдань.

Молодому вчителю слід дотримуватися певних вимог під час проведення уроків. Зокрема, обов'язково слід дотримуватися дидактичних принципів (систематичності й послідовності навчання, наочності, міцності, ґрунтовності знань, зв'язку навчання з юридичною практикою, принципу виховного розвивального навчання); високого наукового рівня проведення уроку; досягнення оптимальної психологічної обстановки на уроці: забезпечення позитивного емоційного настрою, створення атмосфери доброзичливості, взаєморозуміння, довіри; педагогічна доцільність і вибір різноманітних методів, форм і прийомів навчання; формування навичок самостійної роботи, правового виховання, бажання і вміння вчитися.

За своєю структурою заняття має бути логічним, композиційно струнким і завершеним. Структура заняття має бути гнучкою, але мати чітку, єдину внутрішню логіку. Слід уникати шаблону та композиційної одноманітності.

Крім того, молодому вчителю варто ретельно готуватися до кожного заняття, передбачати хід його проведення. Спочатку потрібно чітко сформулювати мету уроку з визначенням його змісту і виховних завдань. При цьому врахувати роль і місце конкретного уроку правознавства у загальній структурі курсу "Основи правознавства", особливості навчального матеріалу й особливості класу. Також радимо врахувати при підготовці до уроку систему вивчення матеріалу, тобто послідовність проведення етапів уроку, спосіб і засоби управління пізнавальною діяльністю. Пропонуємо завчасно та якісно підготувати навчально-методичну документацію: план-конспект проведення заняття, дидактичні матеріали тощо. План-конспект уро-

ку має бути зручним для користування, у ньому слід передбачити вирішення не тільки навчальних, але й виховних завдань.

Ґрунтовно підготовлений план-конспект уроку чітко відображає основний зміст будь-якого обсягу тексту. Подаємо кілька важливих, на нашу думку, рекомендацій щодо складання плану-конспекту уроку. Передусім план-конспект уроку має бути робочим документом, тобто таким, який би максимально допомагав вирішувати поставлені перед учителем завдання. Не радимо вам робити такий план об'ємним (переписувати весь текст питання підручника), оскільки ви постійно будете зосереджені на кожній його букві. Крім того, план має повністю відображати всю структуру заняття. Є велика кількість методичних рекомендацій стосовно форми складання плану-конспекту уроку. Для вчителя правознавства він може бути складений у довільній формі, але досить зручній для швидкої орієнтації.

Проводячи заняття, слід виділяти головне, інакше складається враження, що все однаково важливе у занятті, — це помилка багатьох учителів.

Вчитель має навчити учнів і правильної організації праці, адже відомо, що стомлюються більше від того, що працюють невміло, ніж від того, що працюють багато. Під час проведення заняття вчитель повинен тісно пов'язувати навчальний матеріал із прикладами юридичної практики, акцентувати увагу учнів на важливості матеріалу для подальшого навчання і життєдіяльності.

Слід завжди пам'ятати, що ефективність проведеного уроку залежить від педагогічної майстерності вчителя, ступеня його підготовленості до уроку, активності учнів та розуміння ними матеріалу. Крім того, зміст навчання має обов'язково відповідати програмі навчальної дисципліни. Основою педагогічної майстерності у підготовці та проведенні уроків має стати постійна, напружена праця вчителя.

Які б форми та методи вчитель не добирав, готуючись та проводячи заняття, він повинен, у першу чергу, потурбуватися про те, щоб зміст матеріалу був зрозумілий кожному учневі, інакше вони будуть змушені запам'ятовувати незрозумілий матеріал і “зубрити”. Тому в ході заняття дуже важливо слідкувати як учні розуміють матеріал, який подає вчитель.

Також для організації навчальної праці необхідно навчитися створювати для неї сприятливі умови, дотримуватись правил гігієни, зазначати мету навчальної діяльності, планувати її, застосовувати найбільш раціональні форми та методи навчання, використовувати самоконтроль і самооцінку, колективну навчальну роботу.

Важливо щоб учитель правознавства привчав учнів до самостійної роботи, оскільки вона є основою для підготовки до наступних занять, серед наявних форм саме вона посідає провідне місце.

Педагогічна майстерність учителя включає вміння організувати і забезпечувати ефективну самостійну роботу учнів. Вчитель має ставити перед учнівською аудиторією для самостійного розв'язання проблемні завдання. Також слід уміло контролювати цю роботу, оскільки саме це сприятиме розвитку самостійного творчого мислення учнів, розвиватиме їхній пізнавальний інтерес до навчання.

Ефективність самостійної роботи залежить від дієвого і систематичного контролю за самостійною роботою, створення умов, відповідних до вимог гігієни праці, забезпечення рівномірного навантаження учнів, відповідності об'єму програмного матеріалу часу, що відводиться програмою, забезпечення навчальною літературою, приміщеннями, обладнанням.

Зазначимо, що самостійна робота учнів вимагає наявності в них певних навичок організації індивідуальної діяльності, знання наукових основ організації розумової праці.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягають теоретичні основи уроку в сучасній школі?
2. Дайте визначення уроку як основної форми навчання учнів курсу “Основи правознавства”.
3. Охарактеризуйте роль та місце уроку в курсі “Основи правознавства” у шкільному циклі навчальних дисциплін.
4. Опишіть вимоги до сучасного уроку з курсу “Основи правознавства”.
5. Наведіть відомі вам класифікації уроків правознавства, їх типи.
6. Визначте особливості підготовки, побудови та проведення уроків учителем у середній школі.
7. Охарактеризуйте типи уроків, запозичених у ВНЗ (лекція, семінар, урок-практикум, диспут, конференція, урок-екскурсія).
8. Опишіть структуру уроку з курсу “Основи правознавства”.
9. Перерахуйте та охарактеризуйте відомі вам нетрадиційні уроки з правознавства.

Розділ 9

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Суть та значення проблеми міжпредметних зв'язків. Основні аспекти змісту міжпредметних зв'язків на уроках правознавства. Методичні прийоми та засоби встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства.

Викладання шкільного курсу “Основи правознавства” відбувається у тісному взаємозв'язку з іншими предметами. Найближчі дисципліни — це історія України, всесвітня історія. Ефективні міжпредметні зв'язки можна проводити, вивчаючи суміжні теми: “Виникнення та історичний розвиток держави та права”, “Основні етапи розвитку української державності”, “Найвизначніші пам'ятки правової культури”.

У результаті введення до навчального процесу курсу “Основи правознавства” постало завдання органічного включення нового предмета до системи навчально-виховної роботи школи, у тому числі за допомогою встановлення ґрунтовних міжпредметних зв'язків.

Це зумовлено потребою формувати знання школярів як фундамент, основу для майбутньої практичної діяльності.

Сучасний високий рівень інтеграції наук рухає завдання, метою якого є озброєння учнів уміннями самостійно встановлювати взаємозв'язок між різноманітними явищами дійсності для оптимального вирішення практичних завдань.

Включення курсу до навчально-виховного процесу викликане необхідністю сучасного життя надавати формуванню правосвідомості особистості цілісного характеру, коли людина зі шкільної лави здобуває стійку звичку узгоджувати з нормами права свої дії, вчинки інших людей у різних сферах життя.

Використання *міжпредметних зв'язків* зумовлене й необхідністю послідовного формування у школярів інтересу до навчання, прагненням до самостійного встановлення взаємозв'язків між явищами, насамперед у суспільно-політичній сфері життя, виробленням умінь давати правильну морально-правову оцінку явищам сучасності.

Звідси випливає і мета встановлення зв'язків курсу з іншими предметами. Вона полягає у поглибленні процесу свідомого засвоєння учнями правових знань, оволодіння ними відповідних умінь, й у поєднанні з іншими засобами — активізації процесу правового виховання.

Встановлення міжпредметних зв'язків сприяє усуненню переважанню курсу фактичним матеріалом, невинного дублювання під час вивчення питань, які так чи інакше вивчалися на уроках із різних предметів. У цьому напрямі міжпредметні зв'язки є найважливішим фактором оптимізації процесу правового виховання в навчальній діяльності, сприяють підвищенню її результативності.

Однак реалізація міжпредметних зв'язків як фактор оптимізації навчання зазвичай викликає в учителів найбільші труднощі.

Місце курсу в системі навчальних предметів не дає змоги планувати роботу з посиланнями на попередні зв'язки з іншими предметами. Різні розділи курсу, най-

більше пов'язані з відповідними розділами інших предметів (наприклад, з історії України (новітній період), новітньої історії і т. ін.), вивчаються раніше, ніж ці предмети. Також незначний потенціал використання міжпредметних зв'язків з курсами нової історії, окремими предметами природничого циклу. Більш суттєві можливості має встановлення таких зв'язків із предметами, які вивчаються у старших класах. Об'єктивна їх реалізація в інтересах правового виховання є доцільною у процесі правового виховання при вивченні, наприклад, дисциплін "Людина і світ", "Суспільствознавство", у встановленні зв'язків цих предметів із правовим курсом.

Таким чином, змістовна значущість міжпредметних зв'язків правового курсу є менш суттєвою, ніж встановлення подальших зв'язків інших предметів із правовим курсом. Однак це не зменшує дидактичної, методичної цінності тих можливостей встановлення міжпредметних зв'язків курсу, які зазначені в програмі. Ця цінність значно підвищується у зв'язку із завданням забезпечення комплексності правового виховання, зокрема створення під час викладання курсу передумов для подальшого процесу правового виховання в навчальній діяльності старших класів

За умови творчого підходу вчителя до реалізації попередніх міжпредметних зв'язків курсу з іншими предметами це завдання успішно реалізується у 9-му класі. Говорячи про встановлення міжпредметних зв'язків як фактора правового виховання, варто розглядати всю сукупність явищ, що становлять процес правового виховання в навчальній діяльності.

Стосовно завдань, які постають перед системою правового виховання в школі, і зокрема перед правовим курсом, слід точніше визначити компоненти правосвідомості, що є об'єктом цілеспрямованого впливу вчителя в процесі міжпредметних зв'язків — знання та уявлення про державу і право, ставлення не тільки до правових норм, а й до держави.

У механізмі засвоєння ці знання, зокрема під час вивчення нового матеріалу учнями або в процесі самостійної роботи, поступають своєрідними подразниками, здатними встановити в корі головного мозку тимчасові зв'язки. Іншими словами, пригадування раніше вивченого матеріалу є своєрідним "містком" до відтворення в пам'яті цілого комплексу фактів, явищ. Відтворені за допомогою асоціацій знання є стійким фундаментом для засвоєння нових знань. Цьому значно сприяє емоційний ефект, що супроводжує процес пригадування або "пізнавання" отриманих раніше знань.

Таким чином, знання є найважливішою умовою успішного встановлення й реалізації міжпредметних зв'язків у викладанні курсу. Але, щоб ця умова реально існувала і вчасно включалася в процес глибокого оволодіння правовими знаннями, необхідно заздалегідь його програмувати, вводити у навчальний процес. Це означає, що викладачам, які встановлюють зв'язок із правовим курсом, у своїй діяльності потрібно спиратися на важливість створення "загальної ланки". Для засвоєння знань про державу і право необхідно їх знати і враховувати у своїй роботі, одночасно створюючи аналогічні передумови для найбільш глибокого засвоєння знань з інших предметів. Разом з тим учитель має рацію, створюючи ці передумови, сприяючи активізації процесу правового навчання і виховання в старших класах, де вчителі, встановлюючи зв'язок з курсом, відтворюють і поглиблюють правові знання учнів.

Знання про державу і право, способи правомірних дій у сукупності з досвідом реалізації цих дій на практиці є основою набуття необхідних для особистості навичок і вмінь правомірної поведінки. Знання про державу і право є базою для вироблення відповідних уявлень учнів. Формування цього елемента правосвідомості є важливою частиною правового виховання. Тому цінним є те, що визначений обсяг конкретних знань дає змогу сформулювати в учнів загальні уявлення про право, закони і таким

чином стати основою для широких узагальнень у галузі права.

Встановлення міжпредметних зв'язків значно допомагає розширити діапазон дій учителя у процесі відбору найбільш доцільних із педагогічного погляду правових фактів і явищ. Реалізація міжпредметних зв'язків істотно сприяє формуванню уявлень про поняття, процес вироблення яких у школярів, як правило, ускладнений у зв'язку з відносною абстрактністю їх змісту. Наприклад, поняття “мораль” і “право” значно легше засвоюються учнями в результаті попереднього нагадування відповідних фактів раніше вивченого матеріалу з курсу літератури та історії.

Знання й уявлення про державу і право сприяють формуванню позитивного ставлення учнів до законів. У цьому випадку міжпредметні зв'язки є фактором опосередкованого впливу на формування певного компонента правосвідомості учнів. Це зумовлено невеликим обсягом матеріалу інших предметів, який відповідає завданням встановлення зв'язків курсу з ними.

У програмі курсу визначені основні навчальні предмети, з якими можливе встановлення зв'язків у процесі викладання. Специфіка його змісту дає змогу залучити до кола міжпредметних зв'язків низку гуманітарних і природничих дисциплін: усі курси історії, які викладаються у базовій школі, літературу (5—7-й кл.), фізичну (8-й кл.) й економічну географію України (9-й кл.). Меншою мірою використовується зміст зоології (7-й кл.) й анатомії, фізіології та гігієни людини (8—9-й кл.).

Вагоме місце у комплексі міжпредметних зв'язків курсу належить історії. Це зумовлено насамперед використанням принципу історизму в навчанні основам правознавства, методичною доцільністю, зумовленою рівнем професійної підготовки вчителя.

Серед курсів історії особлива роль у здійсненні міжпредметних зв'язків із правовим курсом належить “Оповіданням з історії України” (5-й кл.). Причиною цього є від-

повідність кількох тем цього курсу, зокрема присвячених утворенню і розвитку держави, завданням розкриття найважливіших правових положень. Відповідно зростають можливості використання зв'язків із оповіданнями з історії України для підготовки учнів до сприйняття нового матеріалу шляхом пригадування. У цьому випадку важко розраховувати на точне відтворення учнями матеріалу початкового курсу історії. Однак нагадування вчителем ключових моментів, як правило, викликає в учнів бажання продемонструвати свої знання ще до спеціального вивчення цієї теми на уроках із курсу “Основи правознавства”.

Базою для залучення історії стародавнього світу й історії середніх віків до комплексу міжпредметних зв'язків є насамперед наявність у змісті цих предметів яскравого, емоційного матеріалу, низки важливих із дидактичного погляду тем і запитань. Учні, як правило, добре засвоюють важливі історичні факти. Їх використання в межах міжпредметних зв'язків емоційно збагачує досліджуваний правовий матеріал. Крім того, залучення змісту вищезазначених курсів історії сприяє виробленню загальних уявлень про походження держави, державу і право.

Наприклад, в “Іліаді” Гомера Зевс зважає на “терезах долі” жереби данайців і троян, Ахіллеса і Гектора. Традиційно терези символізують справедливість і правосуддя. Так, з терезами правосуддя в руках завжди зображалися в єгиптян вищий суддя потойбічного світу Осіріс, а у греків — богиня правосуддя Феміда.

Чому саме терези стали символом правосуддя? Чи означає це, що всі мають бути однаковими? Що розуміють під поняттям “зважений підхід”?

Встановлення міжпредметних зв'язків з курсом історії України сприяє засвоєнню нового матеріалу з певних тем. Це зумовлено можливостями залучення у процес пізнавальної активності школярів елементів порівняльного аналізу. Зв'язок із курсом історії України сприяє виробленню в учнів більш ґрунтовних уявлень про історію роз-

витку держави та права на території України, окремі функції держави, про деякі галузі права.

Залучення до міжпредметних зв'язків нової історії спрямоване на розв'язання завдань із посилення історичного фону в сприйнятті учнями основних відомостей про державу, її організацію і функції; виробленню вміння підходити до вивчення явищ або об'єктів з погляду їх виникнення й розвитку. Частина правового курсу вивчається паралельно з новою історією. Це дає змогу широко застосовувати набуті історичні знання для самостійного встановлення учнями зв'язків із новою історією, активізує їх пізнавальну діяльність, робить уроки більш цікавими, змістовними.

До основних результатів здійснення міжпредметних зв'язків з історією належать: знання, розуміння учнями того, що питання держави, її конституційної основи, необхідно розглядати з урахуванням минулого нашої країни, всієї цивілізації, на історичному фоні інших державних утворень; уявлення про право, закони як невід'ємну складову державного механізму; поважне ставлення до держави і права як вияв інтересу всього народу; вміння обґрунтувати правову ідею та поняття.

Зв'язок із курсом літератури створює додаткові можливості для уточнення й конкретизації найважливіших понять ("мораль", "право", "законність", "правова норма", "відповідальність"). Після вивчення низки літературних творів учні в цілому знайомі зі змістом цих понять. Однак конкретних морально-правових уявлень з погляду науки про мораль, право в них, як правило, не складається. Це зумовлено специфікою мети і завдань літератури в школі — формування естетичного смаку, знайомство з формами літературного відображення дійсності, аналіз літературного матеріалу, досліджуваного в базовій школі, а також вивчення рівня знань учнями літературних творів — свідчать про істотні передумови реалізації цих факторів на уроках з курсу "Основи правознавства". Механізм реаліза-

ції відносно простий: нагадування учням загального змісту того чи іншого вивченого раніше літературного твору; бесіда про головних героїв, явища; спроба учнів дати морально-правову оцінку вчинкам героїв, явищам; корекція вчителем цих оцінок. Установлення зв'язків з літературою найбільш ефективно не стільки у підготовці учнів до сприйняття знань, скільки у вивченні нового матеріалу. У більшості випадків матеріал літератури постає як ілюстрація.

Урок "Державний захист сім'ї і дитинства" може бути наповнений міжпредметними зв'язками з курсами української і світової літератури, де висвітлюється багато позитивних і негативних прикладів сімейного життя, розкриті національні сімейні традиції українського народу та інших народів, які живуть в Україні.

Правові аспекти можна знайти в художніх творах Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, Л. Толстого, В. Короленка, Марка Твена, В. Винниченка.

Встановлення зв'язків курсу з фізичною й економічною географією України полягає у забезпеченні допоміжним матеріалом низки складних для засвоєння школярами розділів курсу, наприклад "Конституція. Конституційне право". Положення, які містяться в програмах і підручниках із фізичної та економічної географії України, в першу чергу, сприяють виробленню важливого компонента правосвідомості — ставлення до держави і права. У структурі міжпредметних зв'язків географія сприяє підготовці сприйняття учнями нового матеріалу. Значна насиченість підручників, зокрема фізичної й економічної географії України, фактичним матеріалом дає змогу успішно використовувати його в процесі викладання курсу "Основи правознавства". Так, на уроці "Національно-державний устрій України" вчитель зобов'язаний використовувати карту адміністративно-територіального устрою України. Нагадавши учням про те, що Україна — унітарна держава, пропонуємо пригадати з курсу географії, які адмі-

ністративно-територіальні одиниці входять до складу нашої держави. Назвавши їх (24 області та Автономна Республіка Крим, два міста зі спеціальним статусом — Київ і Севастополь), слід звернути увагу учнів на особливості правового статусу Криму згідно з розділом X Конституції України тощо. Урок “Правове регулювання земельних і сільськогосподарських відносин” дає учителеві можливість широкого використання міжпредметних зв’язків із курсами історії (“Руська правда”, “Литовські статuti”, “Конституція Пилипа Орлика”), літератури (твори Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Кобилянської) та географії (земельні ресурси, земельні кадастри), що зробить засвоєння матеріалу більш усвідомленим.

Включення до програми курсу “Основи правознавства” зв’язків із зоологією й анатомією, фізіологією і гігієною людини зумовлено наявністю у змісті цих предметів матеріалу, який відповідає за вирішення завдань природоохоронної освіти. Міжпредметні зв’язки правового курсу з природничими дисциплінами сприяють розкриттю цілісного змісту правових основ охорони природи, що відображають можливості, перспективи й об’єктивні труднощі процесу взаємодії суспільства й природи в нашій країні.

Зрозуміло, що в програмі не знайшли відображення зв’язки з усіма предметами, які містять реальні можливості для оптимізації викладання курсу. Аналіз змісту обов’язкових у базовій школі дисциплін, а також вивчення передового педагогічного досвіду свідчить про широкі можливості використання зв’язків із такими предметами, як “Рідний край” (природознавство, 5-й кл.), фізична географія (6-й кл.), географія материків (7-й кл.).

Міжпредметні зв’язки сприяють посиленню педагогічного інструментарію уроку, в комплексі з іншими засобами допомагають найбільш ефективному засвоєнню знань про право, формуванню правових уявлень. Однак у різних умовах викладання права встановлення міжпредметних зв’язків є складним чи неможливим у зв’язку з низкою

об’єктивних та суб’єктивних обставин: відсутністю необхідного матеріалу в програмах і підручниках з інших предметів, невідповідністю викладання суміжних питань у часі, недоцільністю з методико-педагогічної чи виховної позиції використання навіть відповідного за змістом і спрямованістю матеріалу тощо.

Перший урок курсу “Основи правознавства” присвячений праву. Перед вивченням нового матеріалу учням пропонується питання: “Які закони вам відомі”? Учні мають уявлення про “закони Хаммурапі”, “закони брахманів”, “закони Соломона”, англійське криваве законодавство проти жебраків, “Руську правду”, “Конституцію Пилипа Орлика” тощо. Поряд із нагадуванням загальних положень про ці юридичні джерела і коротку характеристику їхньої спрямованості доцільно запропонувати учням дати визначення поняття “закон”. Після корекції вчителем запропонованих визначень можна перейти до формування поняття “право” як системи загальнообов’язкових правил поведінки, встановлених державою.

Під час повторення матеріалу учні мають відповісти на такі питання: “Які стародавні джерела права вам відомі? Яке призначення права в суспільстві? Яке призначення правових норм, записаних у стародавніх джерелах права?” На уроці “Право, мораль, культура” вчитель у процесі розповіді, бесіди підводить учнів до засвоєння моралі як системи принципів і правил, норм поведінки, що відображають усталені в суспільстві погляди на добро і зло, честь і совість, обов’язок і справедливість. Тут найважливішим моментом є формування уявлення про мораль як засіб оцінки вчинків людей. У цій частині уроку ефективним є використання наявних у школярів загальних уявлень про мораль, отриманих ними після вивчення деяких літературних творів.

Одним із ключових завдань учителя на уроці “Правоохоронні органи” є ознайомлення учнів з діяльністю державних органів, створених для забезпечення законності та правопорядку. З курсу історії 8-го і 9-го класів школярі отримали окремі уявлення про деякі форми забезпечення

законності в царській Росії і країнах Західної Європи. Облік і активізація цих знань сприяють підготовці школярів до глибшого усвідомлення ролі правоохоронних органів України, їхніх основних завдань і функцій.

На початку уроку слід звернути увагу учнів на організацію судової справи в царській Росії за часів посилення самодержавства у XVII ст. Школярі пригадують про діяльність приказів, багато з яких керували не тільки визначеною галуззю управління, але й збирали податки, здійснювали судочинство, призначали покарання.

До змісту вступної бесіди можна залучити вивчений раніше матеріал про судову реформу в Росії другої половини XIX ст. Тут учитель нагадає основні моменти: скасування станового й негласного суду реформою 1864 р.; проголошення незалежності суду від адміністрації; впровадження змагальності процесу за участю прокурора й адвоката; розгляду справ за участю присяжних засідателів; установа декількох судових інстанцій, тобто тих компонентів судової реформи, що повинні були підвищити законність у суді, підсилити вплив громадськості на судовий процес.

З огляду на відносну новизну отриманих із різних предметів знань з цього питання, можна запропонувати учням дати оцінку прогресивного значення судової реформи 1864 р. порівняно з судочинством XVII ст.

При використанні учнями знань з інших предметів уроки звільняються від схематичності, наповнюються конкретними фактами, яскравими образами. Учні демонструють підвищений інтерес до вивчення правових питань, прагнуть самостійно встановлювати зв'язки між проявами повсякденного життя і правом. Проблемні питання міжпредметного характеру сприяють мобілізації творчих здібностей учнів, стимулюють їх розумову діяльність.

Для того щоб міжпредметні зв'язки були ефективними, необхідно знати форми їх використання. Наведемо кілька таких форм:

- звертання до вже відомого матеріалу з подібних дисциплін;
- збіг у часі вивчення двох курсів;
- звернення до тих розділів знань, систематичне вивчення яких ще попереду.

Правильно вибравши форму міжпредметних зв'язків, учитель зможе знайти потрібні прийоми використання вже складених у практиці форм правового навчання учнів у школі.

До таких методичних прийомів належать:

- систематичне повторення перед уроком засвоєного раніше питання не тільки з цього, а й із суміжного курсу;
- залучення раніше отриманих знань з інших предметів для аналізу й узагальнення викладеного на уроці;
- постановка пізнавальних завдань, спрямованих на актуалізацію матеріалу, відомого учням з інших предметів;
- викладання матеріалу вчителем із посиланням на матеріали, які школярі вже знають з інших предметів;
- проведення комплексних, у тому числі узагальнюючих уроків, які містять матеріал із кількох близьких за змістом дисциплін;
- синтезування знань учнів за допомогою складання на уроках порівняльних і синхроністичних таблиць, таблиць, які фіксують етапи розвитку явища, що вивчається у суміжних дисциплінах;
- організація на уроці самостійної роботи учнів із навчальними посібниками за кількома курсами одночасно з метою відновлення в пам'яті знань, отриманих під час вивчення одного з курсів, і для кращого засвоєння нових знань з іншого;
- проведення невеликих письмових робіт, які вимагають відновлення знань із пройденої програми з подальшою перевіркою вчителем отриманих відповідей і виділенням при цьому найбільш суттєвого.

Контрольні завдання та запитання

1. У чому полягає суть та значення проблеми міжпредметних зв'язків?
2. Охарактеризуйте основні аспекти змісту міжпредметних зв'язків на уроках з курсу "Основи правознавства".
3. Розкрийте методичні прийоми та засоби встановлення міжпредметних зв'язків на уроках правознавства.

Розділ 10

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Мета та завдання правового виховання учнів на уроках правознавства. Виховні можливості уроку. Вибір проблеми при вирішенні виховних завдань. Формування правової культури. Виховання активної правової позиції. Методика організації та проведення виховних заходів у школі та під час позакласної роботи.

Особливість курсу "Основи правознавства" полягає в тому, що він покликаний сформувати *правове виховання*, правову культуру, що означає, насамперед, поважне ставлення до законності, правопорядку, справедливості, до того, що право повинно втілювати, захищати й забезпечувати.

Дев'ятикласники, однак, ще багато чого не усвідомлюють, і для них поки ще право не становить цінності. Курс покликаний роз'яснити на реальних і виразних фактах, що право є головною цінністю держави. І кожен учень, майбутній громадянин, повинен розуміти точний зміст кожної сформульованої норми права.

Але все зазначене є лише передумовою формування ставлення учнів до права й правопорядку як особистісної

цінності. Як уже зазначалося, правові знання й уміння самі по собі не виникають. Недостатньо для цього й розкриття корисності права для різних сфер життя нашого суспільства.

Для досягнення виховних цілей необхідно переконати учня в значущості досліджуваних норм правопорядку для нього особисто, для його повсякденного буття, для задоволення матеріальних і духовних потреб. Допільно включати в бесіду питання, що стимулюють міркування учнів над особистим значенням тієї або іншої норми, того або іншого розділу курсу. Наприклад, учитель пропонує: “Прочитайте параграф про... й подумайте, навіщо вам потрібні знання про нього? Подумайте й ви, школярі, навіщо громадянам треба знати цивільне право?” Те саме стосується й адміністративного та інших галузей права. Іншими словами, виховання правової свідомості зводиться до емоційного впливу, звернення до особистих потреб учнів. Але цього мало. Необхідно формувати емоційно-ціннісне ставлення не тільки до особливо важливих норм, але й до правопорядку в цілому, до соціальних цінностей.

Емоційно-ціннісне ставлення за твердженням психологів відрізняється за трьома показниками: якістю, силою напруги й об’єктами. Для вчителя, що викладає цей курс, важливими є два останні. Іншими словами, необхідно намагатися викликати певну емоційну реакцію (позитивну або негативну, залежно від предметного змісту досліджуваного й мети вчителя) на основний зміст курсу, щодо тих цінностей, які він може подати. Сила цього впливу цілком залежить від учителя, його зацікавленості, переконаності, виразності фактів, що викликають інтерес до його коментарів, від уміння узагальнювати й систематизувати матеріал так, щоб учні бачили за загальними частинами і його значення, і загальний зміст, усвідомлений як особистісна цінність.

Найважливішим завданням сучасної української школи є формування в особі сьогоденних школярів майбут-

нього нації, виховання свідомих, відповідальних людей, справжніх громадян своєї держави. Визначальною характеристикою громадянської зрілості є розвинена правосвідомість — усвідомлення своїх прав, свобод, обов’язків, свідоме ставлення до закону, до державної влади. Передумовою формування та розвитку правосвідомості особистості є насамперед освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах сучасного суспільного життя, що досягається засобами громадянської освіти та виховання.

Головна мета правового виховання — зацікавити учнів правознавством, озброїти їх уміннями діяти в життєвих ситуаціях відповідно до вимог законів.

Для досягнення цієї мети пропонується вирішити такі завдання:

- 1) ознайомити учнів із правом і юридичною системою, роллю права та юристів у житті суспільства, прищепити інтерес до права та мотивувати його застосування;
- 2) забезпечити практичне розуміння права, що може бути використано учнями в їх повсякденному житті;
- 3) започаткувати розуміння дітьми фундаментальних принципів, цінностей, таких, як права людини, демократія, правова держава та інші, що становлять основу Конституції України, законів, правової системи та суспільства в цілому;
- 4) сприяти вихованню правової культури і становленню активної громадської позиції, залученню до участі в розвитку громадянського суспільства й правової системи України;
- 5) розвинути базові навички, формуючи критичне мислення, рефлексію, уміння розмірковувати, спілкуватися, спостерігати, вирішувати проблеми;
- 6) сприяти формуванню навичок правомірної поведінки, впевненості в необхідності суворого дотримання законів, непримиренності до антиправової поведінки, навичок відповідної реакції на неправомірні дії;

7) вчити учнів діяти в різноманітних життєвих ситуаціях відповідно до норм права, аналізувати з правової позиції процеси та ситуації, що відбуваються у суспільстві.

Завдання правового виховання учнів під час навчання в школі полягають:

- у формуванні в учнів системи знань з питань держави та права, активного розвитку інтересу в учнів шляхом системного розширення і розвитку питань з певної проблеми;

- формуванні поваги до української держави, органів державного управління;

- прищепленні навичок правомірної поведінки;

- вихованні активної суспільно-правової позиції;

- формуванні потреб і вмінь активно захищати у встановленому законом порядку свої власні права та інтереси, а також права та інтереси інших.

Загальна мета правового виховання школярів — формування правової культури шляхом накопичення учнями правових знань, а також формування правових переконань.

Вимоги до знань учителя правознавства:

- знання загальної теорії держави та права;

- знання системи галузей права;

- обізнаність у джерелах курсу (низка підручників та посібників);

- обізнаність у державних, юридичних, наукових та періодичних виданнях;

- вміння підбору ілюстративного та іншого додаткового матеріалу.

Процес навчання праву становить складну взаємодію трьох основних елементів: діяльності вчителя, діяльності учня і змісту навчання, визначеного програмою курсу і матеріалом, що вивчається.

На уроках правознавства вчитель використовує для досягнення мети такі *методи виховання*: переконання; постановка перспективи; вправи; вимоги педагогічного

стимулювання; виховання прикладом; розвиток самостійної діяльності.

Одним з боків усебічно розвиненої особистості є наявність у неї високої культури поведінки. Адже не можна вважати людину культурною, коли вона, маючи ґрунтовні й широкі знання, добре працюючи або навчаючись, порушує норми моралі чи закони.

Здатність людини розуміти норми моралі і законів та відповідним чином поводитись не є природженою. Ці якості формуються під впливом спеціальних виховних заходів, у спілкуванні людини з іншими людьми, у процесі її участі в різних видах діяльності.

Метою правового виховання учнів є формування у них *правової культури* громадянина вільної України. Правова культура складається передусім зі свідомого ставлення громадянина до своїх прав і обов'язків, глибокої поваги його до законів і правил людського існування, готовності дотримуватись і виконувати закріплені в них вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами та рішучої боротьби з порушниками законів.

Залучення учнівської молоді до правової культури збагачує її духовне життя. Разом із тим знання молодого людиною своїх прав і обов'язків розширює можливості їх реалізації, у тому числі й у власних інтересах. Правове виховання зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, загострює почуття непримиренності до антиправових явищ.

Підкреслюючи значення правової культури учнів, слід зазначити, що правове виховання не ставить перед собою мети озброїти їх досконалим і повним знанням чинного законодавства. Мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо учні знатимуть основні принципи законодавства і керуватимуться ними у своєму житті, ґрунтуючись на глибокій переконаності в їх правильності та необхідності.

Школа не ставить перед собою і такої мети — дати учням професійну юридичну підготовку. Правове навчання і виховання слід розглядати як частину загальноосвітньої підготовки учнів. Адже правова культура є складовою загальної національної культури. Тому правове виховання як один із напрямів виховної роботи сприяє соціальному зростанню учнівської молоді, утвердженню в її свідомості високогуманних принципів, втілених у праві, підвищенню її соціальної активності.

Правове виховання учнів, порівняно з іншими напрямками виховання, має свою специфіку. Воно визначається передусім соціально-правовим статусом учнівської молоді в нашому суспільстві. Школярі матеріально залежать від батьків чи опікунів, їхня самостійність і активність у діяльності коригуються педагогічним колективом, у них недостатній обсяг правових знань і досвід правових відносин, вони мають засвоювати правові знання, які регулюють їх життя і діяльність як неповнолітніх, і ті правові норми, якими доведеться керуватися у своєму майбутньому житті і діяльності.

Вивчення досвіду роботи школи з правового виховання учнів переконує, що в цій справі є певні недоліки:

- відхилення у бік кримінальної тематики;
- захоплення окремими правовими питаннями замість розкриття всієї системи принципів права, їх місця в житті суспільства, обґрунтування їх справедливості;
- перенесення основної уваги на пояснення того, що закон містить “обмеження”, “заборони”, замість того, щоб показати моральну суть правових норм, сформулювати досвід належної поведінки;
- порушення взаємозв’язку між розкриттям загальних положень права і форм конкретної поведінки, внаслідок чого використовуються приклади, що викликають тільки пізнавальний або розважальний інтерес;
- недостатнє наголошування на особистісній відповідальності за скоєне.

На жаль, значна частина педагогів вважає, що результативність правового виховання залежить від рівня їхньої сумлінності, усвідомлення мети виховання і своєї відповідальності, кількості проведених виховних заходів. Хоч ці показники відіграють не останню роль, але основне — у діяльності педагогів і вихованців, у характері стосунків між ними.

Розбудова національної школи вимагає подолання надмірної опіки у виховній роботі. Педагоги спільно з учнями і на чолі з ними мають творчо вирішувати загальні життєво важливі проблеми, думати над тим, як здійснити заплановане, постійно вдосконалювати життя і діяльність школярів.

Важливо кожному аспекту правового виховання надавати практичної спрямованості. Мається на увазі, що учні повинні не тільки отримувати правову інформацію під час виховних заходів, не тільки ознайомлюватися зі своїми правами й обов’язками, а й свідомо використовувати отримані знання відповідно до конкретного виду діяльності, правильно користуватися своїми правами, виконувати свої обов’язки в конкретних життєвих ситуаціях.

У зв’язку з цим доцільно залучати учнів до активної участі в охороні правопорядку, боротьбі з правопорушеннями, захисті матеріальних і моральних цінностей суспільства. Залучення учнів до доступної і посильної правоохоронної діяльності зі встановлення порядку в школі та за її межами формує в них уміння боротися з антисуспільними явищами та навички правомірної поведінки.

Успіх правового виховання значно залежить і від того, наскільки виховна робота активізує внутрішні можливості самої дитини. Основною метою діяльності педагогічного колективу слід вважати досягнення такого рівня розвитку правової свідомості особистості, коли контроль з боку педагога за її поведінкою замінюється самоконтролем, а вдосконалення морально-правової сфери свідомості стає функцією самої особистості.

Мету правового виховання можна вважати досягнутою, якщо учень набув здатності самостійно керувати своєю поведінкою. Така здатність досягається не тільки завдяки правовиховній роботі, а й самостійною роботою особистості над собою, її участю у правоохоронній діяльності.

Важливою умовою успіху у правовому вихованні учнів є його *планування*. Проблеми правового виховання мають становити органічну систему планів класних керівників, вихователів груп продовженого дня, учнівського самоврядування школи. У них повинні бути зазначені точне місце і роль кожного учасника правовиховного процесу, визначені всі необхідні умови тісного взаємозв'язку цього процесу з іншими напрямками виховання. Плани мають ґрунтуватися на всебічному аналізі стану дисципліни і порядку в класі, школі, враховувати вікові особливості учнів та рівень їхньої правової свідомості, передбачати систему органічно пов'язаних між собою виховних заходів.

У правовому вихованні важливим є питання, звідки до учнів надходить правова інформація, який виховний інститут має на них найбільший вплив. Джерелами правових знань законослухняних школярів є школа, газети, журнали, кіно, телебачення, радіо, художня література, юридична література, друзі, учителі, родина, однокласники. Деяко інша картина щодо джерел інформації неповнолітніх правопорушників: телебачення, школа, родина, газети, кіно, друзі, вчителі, юридична література, журнали, художня література, товариші по школі. За порадами з правових питань у разі потреби учні звертаються до батьків, друзів, учителів і т. ін.

Підвищенню результативності правового виховання сприяє ретельний аналіз проведеної роботи, виявлення ступеня ефективності тих чи інших виховних заходів, виявлення та усунення причин і умов правопорушень. Узагальнення і висновки допомагають розробляти нові заходи для вдосконалення правового виховання учнів та всієї навчально-виховної роботи школи. У кінцевому підсумку це

сприяє зміцненню дисципліни і порядку в школі, попередженню правопорушень неповнолітніх.

Вирішальну роль у правовому вихованні учнів має особистість учителя. Але його виховна роль сьогодні може бути реалізована тільки за умови, що його пов'язує з учнем спільність інтересів, багатство і різноманіття взаємовідносин між ними, неформальне спілкування. Педагог повинен поводитися так, щоб учні прагнули спілкуватися з ним і після уроку, ділитися думками і сумнівами, успіхами і невдачами. Здійснюючи правове виховання учнів, педагог сам повинен бути зразком точного і неухильного виконання норм законів і своїх обов'язків, бездоганною поведінкою не давати учням приводу для морального виправдання свого негативного ставлення до правил поведінки. Зрозуміло, що забезпечити правовиховну роботу з учнями може тільки вчитель, який добре обізнаний з основними положеннями юридичної науки, добре знає методіку озброєння учнів правовими знаннями, формує у них правову свідомість, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки.

Правове виховання в загальній системі національного виховання вирішує тільки йому властиві завдання. До них передусім належить *формування правової свідомості* учнів. Правова свідомість людини є головним чинником, який впливає на вибір способів поведінки, на готовність до дії в тій чи іншій ситуації.

Слід відкинути неправильне уявлення про те, що порівняно з моральним чи трудовим вихованням формування правової свідомості є більш пізнім етапом соціалізації індивіда. Навіть у ранньому віці, "з молоком матері", дитина вбирає перші елементи правової культури. Вона включається у правоподібну діяльність, набуває навичок і за своєю стандарти нормативно-оцінної поведінки; перші юридичні уявлення бере з казок, набуває в рольових іграх поняття про функції права і його представників, поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але картину право-

вого життя. З розширенням кола спілкування, ускладненням діяльності й виконанням ролей ця сфера свідомості, як і інші, інтенсивно збагачується і розвивається.

Правова свідомість школяра формується на основі правових знань, уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які склалися в нашому суспільстві і становлять суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на формування правосвідомості особистості, тобто індивідуальної свідомості. Від індивідуальної правосвідомості залежить поведінка конкретної особи.

Вплив суспільної свідомості на індивідуальну в умовах школи здійснюється шляхом реалізації виховних можливостей навчальних предметів, а також шляхом позаурочної виховної роботи. Педагог у цьому разі постає активним посередником між суспільною правосвідомістю і правосвідомістю учнів. При цьому враховуються індивідуальні особливості кожного учня, його знання, почуття, оцінні судження, які сформувалися у процесі його життя і виховання.

Правову свідомість слід розглядати як складову наукового світогляду, що відображає правовий бік суспільних явищ і фактів. Тому і формування її здійснюється разом із формуванням політичних, моральних, естетичних та інших поглядів і переконань.

Для правового виховання добирається обсяг і зміст життєво важливої і доступної для шкільного віку правової інформації, яка дасть змогу за обмежений час досягти максимального виховного ефекту, не перевантажуючи пам'ять школяра непотрібними фактами і деталями. Правові знання допомагають співвідносити свої вчинки і поведінку своїх товаришів не тільки із загальноприйнятими моральними нормами, а й з вимогами законів, а також вносити в свою поведінку корективи, змінювати її у правильному напрямку. Правда, часто школярі хоч і не знають конкретних правових норм, але не скоюють правопорушень. Регулятором їхньої поведінки в таких випадках є дотримання норм моралі і звичаїв. Однак це не означає,

що можна обійтися без правових знань. Водночас не слід перебільшувати значення цих знань, які самі по собі не можуть стати вирішальною умовою дотримання людиною правових норм. Окремі учні, які скоюють правопорушення, іноді краще знають певні вимоги законів, ніж їхні ровесники, але це не стримує їх у конфліктних ситуаціях, не стає регулятором їхньої поведінки.

Правові знання сприяють формуванню в учнів чіткого уявлення про те, що є правомірним і що неправомірним у конкретній ситуації, якими є правові наслідки певної дії чи вчинку. У такому разі хоча людина конкретно не знає тексту правової норми, але у неї є певне уявлення про це. Якщо в основі правових уявлень лежать тільки знання моральних норм, то молода людина не завжди зможе розібратися, чи є вчинок неправомірним, чи аморальним.

В основі правових поглядів і переконань лежать правові знання та уявлення. Школяр, у якого сформовані правові погляди і переконання, не лише усвідомлює їх істинність, а й готовий діяти відповідно до норм законів. У процесі формування правових поглядів і переконань важливо, щоб їхню основу склали істинні знання, які правильно відображають певні правові норми. Інакше погляди і переконання будуть помилковими. Формування правових поглядів і переконань проходить ефективніше, коли знання є особисто значущим для учня, коли у нього виробилося до них позитивне ставлення. Оцінні ставлення до правових норм, правопорушень, правоохоронних органів та їх діяльності, до своєї власної поведінки виявляються в оцінних судженнях учня.

Рівень правової обізнаності з питань кримінального законодавства у правопорушника може бути вищим, ніж у законослухняного підлітка. Пояснюється це тим, що правопорушник уже допустив порушення певних правових норм, міг притягатися до відповідальності. Звідси можна зробити висновок, що правова обізнаність сама по собі ще не спонукає до виконання правових приписів.

Найістотніша відмінність правосвідомості законослухняних громадян і осіб із відхиленнями у поведінці виявляється на рівні оцінних ставлень до права і правових установок. Якщо для законослухняної особи таким мотивом дотримання правових приписів є солідарність із ними, то правопорушника це не стримує від порушень закону, бо він упевнений у своїй безвідповідальності. Під час вирішення завдань щодо вибору способів поведінки в конфліктних ситуаціях правопорушник, як правило, надає перевагу протиправним способам вирішення конфлікту.

Таким чином, посилення регулятивної функції права пов'язане з підвищенням правової свідомості особистості й особливо тих її компонентів, які визначають ставлення до права і глибину його засвоєння, участь у формуванні правової поведінки.

Важливо також, щоб правова інформація супроводжувалась і певними емоційними переживаннями. Емоційна сфера правової самосвідомості як соціально-психологічне явище, закономірно містить і короткочасні переживання, викликані правовими явищами, і відносно стійкі стани цих переживань, які називаються правовими почуттями. За своєю суттю вони є однією з форм вираження емоційно-ставлення особистості до правових цінностей.

Одним із завдань правового виховання є *формування в учнів правових почуттів*, які б регулювали їхню поведінку: почуття законності обраної мети, правомірності шляхів і засобів її реалізації, справедливості, нетерпимості до порушників норм права, відповідальності тощо. Інакше основними регуляторами їхньої поведінки будуть прості емоції (гнів, страх), які ведуть до ситуативної поведінки, нерідко неправомірної. Наявність правових почуттів допоможе учневі долати різні труднощі, конфліктні ситуації, внутрішні суперечності, вибрати з різних шляхів тільки той, який відповідає нормам права і моралі.

Правові почуття виконують роль: по-перше, психологічних чинників, що сприяють правильному подоланню

внутрішніх суперечностей духовного світу особистості; по-друге, психологічного ставлення особистості до правових явищ і їх наслідків; по-третє, мотивів правомірної поведінки; по-четверте, емоційних форм саморегуляції, самооцінки вчинків і дій особистості; по-п'яте, емоційних компонентів ціннісної орієнтації відповідно до норм права, правил поведінки.

У процесі формування правових почуттів важливо передусім розкрити їх зміст. Так, школярі мають знати, що почуття відповідальності виявляється:

- в усвідомленому ставленні до своєї громадської діяльності та оцінці її з погляду власної вимогливості;
- здатності до самоаналізу, самооцінки;
- умінні своєчасно і точно виконувати доручення, доводити справу до кінця;
- виявленні ініціативи і самостійності у виконанні будь-якої діяльності;
- здатності передбачати наслідки своїх дій і вчинків, готовності визнати свою провину;
- емоційному переживанні виконаного завдання;
- умінні дати оцінку власній поведінці, зайняти принципову позицію в конкретній ситуації, непримиренності до порушників дисципліни.

Правові почуття виховуються через сприймання, систематизацію й узагальнення емоційно забарвлених правових фактів і різних переживань, які виникають унаслідок тих чи інших правових ситуацій. Підвищувати емоційну насиченість правової інформації можна шляхом образного її викладу, опису правових фактів, наведення цікавих прикладів для ілюстрування правового матеріалу, уявного введення учнів у правові події ("уявіть собі..."), використання кінофрагментів, художніх творів тощо. Все це особливо впливає на учнів молодшого і середнього шкільного віку. Старшокласникам більш імпонує матеріал, коли доводиться логічно мислити, аргументувати свою правоту, шукати істину за допомогою інтелектуальних зусиль.

Правові почуття можуть виражатися у позитивному ставленні до правових явищ чи негативному — до порушників вимог закону. Постають такі почуття не у “чистому” вигляді, а поряд з іншими переживаннями, які мають моральний зміст. Моральні почуття формуються в особистості раніше, ніж правові, як і її моральний досвід.

Виховання правових почуттів вимагає врахування вікових особливостей учнів. Методика впливу на учнів старших класів має відрізнятись від впливу на молодших школярів. Якщо учень побив товариша у третьому класі, то можна вести розмову з ним і його батьками про те, що він не дотримується правил поведінки учнів. Якщо ж так вчинив старшокласник, то розмова ведеться передусім із самим учнем про те, що він вчинив по-хуліганськи, за що повинен нести правову відповідальність.

Другим завданням правового виховання учнів є *вироблення у них навичок і звичок правомірної поведінки*. Як і навички, звички є автоматизованими діями — у цьому їхня спільність. Різниця між ними полягає в тому, що навичка — це тільки вміння, здатність виконати ту чи іншу дію без особливого контролю свідомості, а звичка містить потребу у виконанні відповідних дій.

Таким чином, учні повинні не тільки знати норми права, а й відповідно поводитися, щоб їхні слова не розходились із вчинками. Потрібно вимагати усвідомлення учнями того, що зовнішня поведінка людини має бути виявленням її внутрішнього світу, високих морально-правових якостей.

Навички і звички дотримання норм законів і моралі розглядаються як продукт і закономірний результат свідомого ставлення учнів до виконання своїх обов'язків, дотримання правових та інших соціальних норм. Разом з тим вони не перетворюють учня на автомат, який діє машинально. Будь-які дії чи вчинки нормальної людини завжди пов'язані з її свідомістю.

Для формування навичок і звичок правомірної поведінки школярів інформують, яким чином поводитись у тій чи

іншій конкретній ситуації, як використовувати норми закону в боротьбі з порушеннями правил поведінки, на які правові норми при цьому слід спиратися. Водночас створюючи умови, в яких такі норми застосовуються, учні “тренуються” у правомірній поведінці.

Оскільки в кінцевому підсумку вся виховна робота спрямовується на формування соціальної активності особистості, третім завданням правового виховання є *формування в учнів активної позиції у правовій сфері*, тобто негативного ставлення до правопорушень, прагнення взяти участь у боротьбі з цими негативними явищами, які, на жаль, ще є у нашому житті, вироблення уміння протистояти негативним впливам.

Формування непримиренності до антисуспільної поведінки передбачає передусім розуміння учнями ролі і суті права, Конституції України в житті нашого суспільства, суворого дотримання законності, принципу єдності прав, свобод, обов'язків та відповідальності. Це буде “базою” правомірної поведінки, основою активності особистості школяра. Проте виховання нетерпимого ставлення до правопорушень не треба прирівнювати, а тим більше зводити до виховання негативного ставлення до людини, яка скоїла правопорушення.

Рівень активності у правомірній поведінці може бути різний. В юридичній літературі розглядають різні рівні активності особистості щодо вимог закону. Так, при дотриманні особистістю правових норм виявляється мінімальний ступінь активності, оскільки тут вимагається тільки уникнення дій, заборонених правом. Коли ж особистість виконує правові норми, вона виявляє більше активності в діяльності. Під час виконання правових норм особистість виявляє найвищий ступінь ініціативи й активності.

Соціально-правову активність школяра можна виховати тільки правдою — правдою шкільного життя, правдою навколишнього середовища за межами школи. На жаль,

учні ще нерідко спостерігають фальш відкритих уроків, перед якими проходять спеціальні репетиції письмових контрольних робіт, зміст яких знають наперед, несправедливість щодо їхніх батьків на виробництві тощо. Все це сприяє вихованню у молоді байдужості, цинізму, нещирості.

Четвертим завданням правового виховання, яке пронизує всю правовиховну роботу, є *подолання в системі правової свідомості окремих учнів помилкових поглядів і переконань, негативних навичок і звичок поведінки, які сформувалися внаслідок помилок і недоліків виховання.*

Інколи учні є свідками того, що окремі норми закону обходять, і під впливом цього у них формується впевненість у тому, що за порушення певних правових норм не завжди настає права відповідальність. Так, вивчення 200 особових справ вихованців спеціального профтехучилища свідчить про те, що значна частина з них вчинила не одне, а кілька правопорушень. Отже, школярі знали, що направлення до спеціального закладу відбудеться не відразу після першого негативного вчинку.

Специфічним недоліком правової свідомості окремих школярів є помилкові уявлення про зміст правових норм. Часто вони знають про заборони, але неправильно уявляють їх суть, наслідки дотримання чи недотримання. Учні не завжди переконані, що незнання закону не звільняє від відповідальності тих, хто його порушив.

Для окремих учнів, зокрема тих, які вчиняють правопорушення, характерним є невміння зіставляти свої дії і вчинки з вимогами правових норм. Коли їм доводиться давати правову оцінку конкретному правопорушенню, вони, внаслідок незнання закону, спираються на власне уявлення про протиправне. При цьому їхні уявлення базуються не на знаннях конкретних норм закону, а на відомих їм нормах моралі. Наприклад, деякі учні вважають, що не повідомляти органам міліції про правопорушення або злочин, який стався чи про підготовку якого вони знають, не

карається законом, і пояснюють таку свою поведінку небажанням "втручатися в чужі справи".

Такі недоліки правової свідомості є однією з причин правопорушень неповнолітніх. Усунення цих дефектів у свідомості окремих школярів неможливе без глибокого вивчення наявних в учнів правових уявлень, поглядів і переконань, без знання того, як сприймається ними права інформація, без посилення цілеспрямованої діяльності школи з формування правової свідомості учнівської молоді.

Наявність в окремих учнів неправильних правових понять, поглядів і переконань вимагає спеціальної виховної роботи з метою їх виправлення. Дослідження переконують, що такий учень неохоче розлучається зі своїми помилковими переконаннями. Коли руйнується система цих поглядів, учневі потрібно запропонувати нову систему, яка задовольняла б його потреби, стала б орієнтиром у житті. Якщо учень усвідомив хибність своїх поглядів і переконань, він стає більш поступливим щодо пропонованої йому програми життя і діяльності, починає керуватися нею за власним бажанням.

У процесі переорієнтації помилкових правових поглядів і переконань враховують те, що учні живуть у конкретних умовах, які мають на них певний вплив. Змінити їхні погляди важко доти, доки вони піддаються впливу попереднього оточення. Наприклад, якщо підліток є членом негативної вуличної групи, то однією з умов причетності до неї є дотримання ним тих самих поглядів, якими керуються члени групи. Примусити члена групи змінити свої погляди важко, оскільки він намагається поводитися так, щоб це не вимагало ревізії його поглядів. Тому в процесі правового виховання, коли йдеться про подолання помилкових поглядів, потрібно в ряді випадків подбати і про зміну оточення.

Правове виховання школярів покликане також підвищити виховну і профілактичну роль школи у попереджен-

ні аморальних, антисуспільних проявів поведінки серед учнів. Знання неповнолітніми певного обсягу правових норм, своїх обов'язків перед суспільством, усвідомлення ними шкоди, відповідальності й покарання за порушення закону сприяє виробленню у них правової свідомості, зобов'язує поводитись у певних рамках, утримує від порушення правил поведінки.

На жаль, окремі вчителі вважають, що проводити виховні заходи з правової тематики необхідно тільки з метою уникнення учнями негативних вчинків, і тому правовиховну роботу організують тільки з педагогічно занедбанними учнями, акцентують увагу тільки на кримінальній тематиці. У таких випадках із поля зору педагогів випадає формування правової культури таких учнів. Адже їм необхідно мати знання і з інших галузей права, знати ті положення, які безпосередньо стосуються неповнолітніх і допомагають їм виконувати свої соціальні функції.

Постановка правового виховання в конкретній школі чи класі залежить від багатьох умов: від рівня морально-правової свідомості учнів, згуртованості учнівського колективу і його громадської думки, стану дисципліни і порядку, наявності важковиховуваних учнів.

Розкриті нами завдання правового виховання учнів слід розглядати не як послідовні етапи правовиховної роботи школи. Вирішення таких завдань здійснюється в органічній єдності та взаємозалежності у навчально-виховному процесі школи і за її межами шляхом реалізації конкретного змісту правового виховання.

Зміст правового виховання учнів визначається особливостями права як регулятивного явища, його суспільними функціями і зростаючим значенням в організації й управлінні суспільством.

Юридичне регулювання охоплює господарські, цивільні, адміністративні, сімейно-шлюбні, природоохоронні та інші суспільні відносини, які стосуються і неповнолітніх. Проте школярам немає потреби знати особливості права,

яке виконує регулятивну функцію в усіх сферах суспільних відносин, зокрема тих, які не мають істотного значення для їх виховання.

З огляду на це при визначенні змісту правового виховання доцільно керуватися тим, що школярам треба дати знання таких правових положень, які допоможуть їм правильно обрати лінію поведінки в житті й діяльності, сформувати у них погляди і переконання в необхідності поводитись належним чином. Тому зміст правового виховання має передбачати ознайомлення школярів з основними положеннями, що стосуються державного, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального права, природоохоронної роботи.

У законодавстві державне право посідає провідне місце. Його норми регулюють найважливіші суспільні відносини, які закріплюють основи організації суспільства і правового статусу особи, устрій держави. Ознайомлення учнів із сутністю держави і права допоможе їм зрозуміти роль нашої держави в розвитку суспільства. При цьому важливо розкрити ознаки і загальну характеристику правової держави, діяльність у ній правових інститутів, що спрямована на забезпечення дотримання законності в державі.

Особливим питанням у правовому вихованні є вивчення основних положень конституційного законодавства України. У процесі їх вивчення учні мають усвідомити, що в Конституції України виражена воля українського народу, закріплені основи суспільного і державного ладу, основні права, свободи та обов'язки громадян України, матеріальні та юридичні гарантії цих прав, принципи виборчого права, функції законодавчої, виконавчої і судової влади. При цьому важливо спиратися на відповідні закони України "Про громадянство України", "Про освіту", "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" та ін.

Важливу роль у нашому житті відіграє адміністративне право, яке регулює організацію і діяльність апарату дер-

жавного управління та норми адміністративного права, до яких належить низка правил: санітарних, протипожежних, дорожнього руху, користування транспортом, поведінки в громадських місцях, військового обліку та багатьох інших, що стосуються діяльності різних підприємств, установ, їхніх працівників, а також поведінку громадян.

У процесі засвоєння основних положень адміністративного права учні мають зрозуміти, що коли людина вчинила порушення встановлених загальноприйнятих правил, то на неї накладають адміністративне стягнення. До таких порушень належать: порушення правил дорожнього руху, правил охорони природи, дрібне хуліганство, незаконне виготовлення радіопередавальних пристроїв і користування ними тощо. Важливо наголосити, що адміністративна відповідальність настає з 16 років, показати, які права у цьому сенсі мають служби у справах неповнолітніх.

Під час вивчення окремих положень адміністративного законодавства необхідно більше уваги звертати на дотримання учнями правил поведінки у школі, вимог статуту школи, правил поведінки в громадських місцях, адже вони містять основні вимоги щодо поведінки школярів у школі та за її межами. Ці вимоги охоплюють такі важливі питання життя і діяльності учнів, як ставлення до навчання, праці, шкільного майна, товаришів, старших, дисциплінованість, охайність учнів і багато інших. Якщо учень за роки навчання у школі навчиться дотримуватися цих елементарних правил, сформує у себе відповідні навички і звички, то це буде запорукою того, що він здатний буде у майбутньому виконувати ті вимоги, які ставитимуться до нього у подальшому житті та діяльності.

Кожній людині щоденно доводиться виконувати певні дії: купувати тролейбусні квитки, продукти харчування, відвідувати кінотеатри, брати в бібліотеці книжку тощо. Цим самим вона вступає у відносини, що регулюються нормами цивільного права.

Норми цивільного права визначаються взаємовідносинами між конкретними громадянами, між громадянами і організаціями, між самими організаціями. Цивільне право накладає певні права й обов'язки на громадян і організації. При цьому діти, як і дорослі, вважаються правоздатними, тобто здатними володіти цивільними правами й обов'язками. Вони можуть мати майно, яке їм дісталось в спадщину, мають право користуватися житловим приміщенням, можуть бути авторами віршів чи оповідань. Водночас неповнолітні мають знати, що не кожна особа, яка має правоздатність, може самостійно втілювати свої права. Оскільки здатність діяти розумно, правильно розпоряджатися своїм майном, брати на себе певні обов'язки людина набуває у певному віці, закон передбачає поняття цивільної дієздатності, тобто здатності особистості здійснювати потрібні дії для використання своїх прав та обов'язків, і встановлює обсяг цієї дієздатності (повністю дієздатними вважаються громадяни, які досягли 18-річного віку; відносна дієздатність громадян стосується неповнолітніх від 15 до 18 років; часткова дієздатність охоплює дітей до 15 років; обмежену дієздатність суд визнає за тими, хто зловживає алкоголем або наркотиками; повністю недієздатними визнаються судом ті громадяни, які є душевно хворими або розумово відсталими).

Вивчення цивільного права вимагає розкриття таких його положень: поняття різних видів власності та їх захист, поняття приватизації та її форми, поняття і види цивільно-правових договорів, спадкування за законом і заповітом, різні види відповідальності за вчинення шкоди.

У процесі правового виховання важливе місце посідає підготовка учнів до трудової діяльності. Вивчення з цієї метою основних положень трудового права повинно відігравати особливу роль у підвищенні рівня практичної і морально-психологічної підготовки учнів до самостійного життя, формуванні у них усвідомленої потреби в праці.

Адже нинішній учень завтра поповнить ряди працівників підприємств і установ та зустрінеться з багатьма юридичними проблемами, в яких потрібно вміти розбиратися.

Крім морально-психологічної готовності до праці, молода людина повинна знати умови прийняття на роботу і звільнення з неї, про тривалість робочого дня і часу відпочинку, охорону й оплату праці, вимоги трудової дисципліни і матеріальної відповідальності. Оскільки маємо справу з неповнолітніми, то важливо при цьому всі ці питання розкривати з урахуванням тих пільг, які їм надає держава.

У процесі вивчення трудового законодавства особливу увагу слід звертати на усвідомлення учнями необхідності наявності у людини таких якостей, як економічне мислення, ініціативність, підприємливість, відповідальність, творчий підхід до справи, свідомо трудова дисципліна, що є необхідним для продуктивної праці.

У трудовому праві важливе місце посідає питання охорони праці, під яким розуміють систему законодавчих актів і відповідних соціальних, економічних, гігієнічних та організаційних заходів, що забезпечують збереження здоров'я і працездатності людини у процесі праці, зокрема це стосується неповнолітніх.

Враховуючи економічно-правові процеси, які відбуваються в нашій країні, учні мають засвоїти поняття про підприємницьку діяльність, види організаційно-правових форм підприємницької діяльності, форми господарських товариств.

Важливим у правовому вихованні школярів є вивчення ними основних положень кримінального права. Учні повинні чітко уявляти, що таке правопорушення і злочин, відповідальність за підготовку і намір вчинення злочину, співучасть у злочині, вік кримінальної відповідальності в Україні. При цьому слід показати особливості кримінальної відповідальності стосовно неповнолітніх, невідворотність відповідальності за скоєний злочин.

Розкриваючи окремі положення кримінального законодавства, звертають особливу увагу на те, що кримінальна відповідальність неповнолітніх настає з 16 років. З погляду психології це такий вік, коли людина повинна володіти собою, контролювати свою поведінку і приводити її у відповідність до вимог життя, тому вона несе повну відповідальність за свої вчинки. За особливо небезпечні злочини неповнолітні підлягають кримінальній відповідальності з 14 років. При цьому учні мають знати, що високий науково-технічний рівень оснащення експертних установ дає можливість розкрити будь-яке правопорушення і знайти злочинця. Притягнуті до кримінальної відповідальності неповнолітні злочинці відбувають покарання у виховно-трудовах колоніях.

Варто зауважити, що направлення туди підлітків є небажаним. Важко гарантувати, що звідти вони повернуться виправленими. Адже, засуджуючи неповнолітнього на три роки позбавлення волі, судді повинні розуміти, що відправляють його в надто негативне середовище, яке дуже погано вплине на особу.

У такому середовищі підліток перебуває в стовідсотковому закритому злочинному товаристві, яке має свої звичаї, закони. У виховно-трудовій колонії підліток вивчить закони кримінального світу і сам стане на нижчий щабель його ієрархічної будови, матиме тісні зв'язки з цим світом і з таким "багажем" увійде знову в нормальне життя. Ускладнена ресоціалізація породжує підсвідомий потяг до того, щоб знову "сісти", тобто потрапити до звичного "простого" світу, в якому для життя досить еклекторних рефлексів.

Оскільки значна частина злочинів неповнолітніх спрямована проти життя, здоров'я, свободи і гідності людини, актуальним для правового виховання є формування у школярів поваги до людини, гуманного ставлення до неї. Гуманна людина ніколи не образить іншої, не завдасть їй

душевних чи фізичних травм, не допустить правопорушення чи злочину проти особистості. На жаль, понад 50 % школярів не мають уявлень про якості, притаманні гуманній людині. Деякі молоді люди мають тільки загальне уявлення про гуманізм і його окремі компоненти, вибірково виявляють їх у своїй поведінці. Інші мають життєве уявлення про деякі гуманні якості, нерідко розуміють їх у перекрученому вигляді (наприклад, “товариськість” розуміють як одностайність у приховуванні винуватця негативного вчинку). Треті свідомо заперечують необхідність гуманного ставлення до людини, хоча інколи правильно розуміють окремі гуманні якості. Останнім властиві “усвідомлені” антигуманні прояви.

Під час розкриття поняття групового злочину важливо показати учням справжню суть таких категорій моралі, як товаришування і дружба. Дослідження криміналістів переконують, що значна частина правопорушень скоюється групами неповнолітніх.

Дуже важливо пропагувати ідею необхідності непримиренної позиції до будь-яких правопорушень і злочинів. Йдеться про формування громадянської зрілості учнів, спонукання їх до активної участі захисту суспільства, його багатства від злочинних посягань, про психологічну і практичну підготовку учнів до виконання правозахисних функцій у суспільстві, що покладаються на громадян України. При цьому підкреслюють, що закон не тільки заохочує захист усіма громадянами правопорядку в країні, а й захищає особистість правозаступника від злочинних посягань.

Кримінальне законодавство не стоїть на місці. Розробляються нові його положення, які повніше відповідають сучасним умовам розвитку нашого суспільства, більш ефективно захищають інтереси і права громадян, сприяють зміцненню дисципліни і правопорядку. Вживають заходів щодо підвищення ролі й авторитету міліції, суду і

прокуратури, суворого дотримання незалежності суддів, рішучого посилення прокурорського нагляду, вдосконалення роботи слідчих органів.

Останнім часом посилилась кримінальна відповідальність за бандитизм, хуліганство, зґвалтування та інші злочини. Водночас законодавство передбачає можливість відстрочки виконання вироку для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі на термін до трьох років, якщо ступінь суспільної небезпеки вчиненого ними злочину невисокий. Знання учнями таких відомостей позитивно впливає на їхню поведінку.

Норми права і моралі регулюють сімейні відносини людей. Тому в процесі правового виховання слід ознайомлювати учнів з основними положеннями шлюбно-сімейного законодавства, до яких належать: умови і порядок укладання шлюбу, розірвання шлюбу, шлюбний контракт, особисті та майнові права й обов’язки подружжя, права та обов’язки батьків і дітей, опіка і піклування.

Одним із напрямів виховної роботи в сім’ї є підготовка дітей до сімейного життя. Така підготовка в правовому аспекті передбачає виховання у них поваги до особи протилежної статі, почуття власної гідності, почуття сорому й совісті, почуття відповідальності за сімейні справи, за виховання дітей, розуміння необхідності піклування про батьків. При цьому важливо формувати у дітей почуття честі сім’ї, яке відіграє роль морального “гальма” для неповнолітнього в ситуації, коли в нього виникає бажання скоїти негативний вчинок. У хорошій сім’ї є свої традиції, які надають їй стійкості, прикрашають її і допомагають виховувати дітей, формувати у них почуття відповідальності за свої вчинки, почуття сорому за допущений аморальний вчинок чи правопорушення.

Важливим питанням змісту правового виховання учнів є природоохоронна робота. Передусім учнів слід ознайомити з основами екологічного законодавства, тобто розкрити зміст законів про охорону надр, водних ресурсів,

повітря, лісу, фауни, флори, а також розкрити роль людини, у тому числі й школярів, в охороні природи та її збагаченні.

Однак від учнів не слід приховувати, що наявна система природоохоронної діяльності в нашій країні поки недостатньо відповідає вимогам чинного законодавства. Однією з причин є відсутність комплексної, системно організованої передпроектної і передпланової оцінки можливих змін природного середовища. Як наслідок, нерідко в окремих галузях народного господарства розробляють і реалізують проекти, що завдають суспільству непоправних економічних, соціальних та екологічних втрат.

Таким чином, реалізуючи зміст правового виховання, озброюючи учнів знаннями з різних галузей права, які перетворюються на їхні особисті переконання і на цій основі формують у них відповідальне ставлення до своєї поведінки, потребу дотримуватись норм моралі і права, активно використовувати надані їм права і свободи, педагогам потрібно вміло дозувати процес набуття навичок і звичок правомірної поведінки відповідно до вікових та індивідуальних особливостей.

Організація правового виховання учнів вимагає дотримання як загальнопедагогічних принципів виховання, так і специфічних принципів правового виховання.

Реалізація загальнопедагогічних принципів у правовому вихованні має особливості. Так, принцип зв'язку правового виховання з життям вимагає врахування стану дисципліни й порядку в колективі класу і школи, дотримання правопорядку в селі чи мікрорайоні міста при здійсненні правовиховної роботи.

Сама специфіка правового виховання вимагає тісного поєднання його з практичною діяльністю школярів, адже знання права нерозривно пов'язані з повсякденною діяльністю і поведінкою учнів. Кожен має певні права й обов'язки, про які треба пам'ятати у школі, на вулиці, у громадських місцях. Усюди школяр вступає в правові

відносини з іншими людьми чи установами. Тому роз'яснення конкретних законів повинно завжди пов'язуватися саме з життєвими інтересами людей, виходити з їхнього досвіду, брати аргументи з умов, які склалися на даний момент.

Оскільки життя не стоїть на місці, змінюються соціальні відносини, вдосконалюється правова наука, приймаються нові законодавчі акти, про все це потрібно своєчасно інформувати учнів. При цьому слід мати на увазі, що правосвідомість неповнолітніх формується й у процесі стихійного залучення їх до правових знань завдяки спостереженню і досвіду, в ході якого здобувається правова інформація про правові явища і формується відповідне ставлення до них.

Реалізація цього принципу має на меті ознайомлення учнів не тільки з тими правовими актами, які стосуються школярів, а й з тими, що регулюють життя і діяльність дорослих. Цим забезпечується знання учнями сьогоденних вимог суспільства до них і правових норм, якими їм доведеться керуватися в майбутньому.

Принцип виховання особистості в колективі вимагає регулювання складної системи моральних і правових взаємин учнів, виконання ними своїх прав і обов'язків на основі статуту школи, правил поведінки учнів, усунення причин можливих конфліктів, порушень вимог шкільного режиму.

Використання виховної сили колективу у правовому вихованні не повинно призводити до зниження особистої відповідальності учня. Інколи основна відповідальність за погану поведінку того чи іншого учня повністю покладається на колектив. У правовому вихованні важливо наголошувати на особистій відповідальності неповнолітнього за скоєний аморальний вчинок чи правопорушення. Адже будь-яке правопорушення є вольовим, вибірковим вчинком особистості, яка саме тому і є повною мірою відповідальною за це.

Принцип спирання на позитивне в особистості школяра, на його досвід, має свою специфіку у правовому вихованні, коли йдеться про учнів, які допускають порушення дисципліни і порядку. Виховну роботу з такими учнями нерідко перетворюють на щоденне моралізування, виставляння недоліків у боротьбі з ними. Таке ставлення, не спонукаючи цих учнів до кращої поведінки, тільки призводить до їх озлоблення.

Кращих результатів домагаються ті педагоги, які навіть у порушника дисципліни знаходять позитивні якості, намагаються спиратися на них у виховній роботі.

Успіх правового виховання залежить від вимогливості всіх працівників школи. Ретельно продумані, педагогічно обґрунтовані вимоги повинні бути усвідомлені всіма працівниками школи, стати життєвим кодексом закладу освіти. Єдність вимог допомагає забезпечити виконання кожним учнем вимог шкільного режиму і встановленого порядку, контроль за їхньою поведінкою.

Вимога єдності, систематичності та послідовності педагогічних впливів у правовому вихованні зумовлена тим, що в її здійсненні беруть участь педагогічний колектив, батьки і самі учні. Всі ці впливи повинні створювати єдину систему, спрямовану на виховання в учнів правової свідомості й правомірної поведінки.

Дотримання цього принципу полягає у тому, що, розпочинаючи правове виховання нового учня чи класу, вчитель встановлює рівень їхньої правової культури, ступінь сформованості тих чи інших якостей, виявляє, що до нього зроблено іншими педагогами, аби визначити, з чого розпочинати, на чому зосередити свої виховні зусилля, що підтримати, продовжити, розвинути.

Успіх правового виховання учнів залежить від урахування їхніх вікових особливостей, життєвого досвіду. Так, у молодших класах доцільно враховувати, що діти тільки починають поступово засвоювати розпорядок дня, правила поведінки, необхідність виконання доручень учителя.

Згодом обсяг обов'язків збільшується, у дітей підвищується інтерес до морально-правових проблем, відповідальність за свою поведінку перед класом і батьками. Далі поглиблюється увага до морально-правових проблем, активізується участь у шкільному житті, набувається досвід поведінки.

Таким чином, реалізація цього принципу вимагає, щоб зміст правового виховання враховував не тільки вік учня, а й його правовий статус на певному етапі розвитку. Характер норм права і глибина їх пізнання зумовлюється не тільки віком і розвитком учнів, а й необхідністю їх дотримання у повсякденному житті.

Суть системного підходу стосовно правового виховання учнів полягає в єдності мети, завдань і змісту правового виховання, єдності методів, прийомів і форм правовиховної роботи, єдності й узгодженості дій усіх зовнішніх виховних впливів і самовиховання особистості учня, єдності правової свідомості й поведінки школяра, у врахуванні вікових та індивідуальних особливостей учнів, вивченні, аналізі рівня вихованості учнів і відповідному коригуванні правовиховної роботи, вивченні, узагальненні й поширенні кращого досвіду правового виховання учнів.

Аналіз педагогічної, психологічної та юридичної літератури, досвіду роботи школи дає змогу виокремити специфічні принципи правовиховної роботи школи. Один із них — єдність правового і морального виховання. Цей принцип випливає з того, що основу моралі та права становить єдність, яка виражається в спільності їх основних засад, у тому, що право і мораль є виразниками передової свідомості та волі народу.

Принципи і норми моралі мають загальний характер, охоплюють усі сторони суспільного життя і регулюють взаємовідносини між людьми, їхнє ставлення до суспільства і до держави. Ці моральні норми лежать в основі права і правових відносин. Тільки право і правосвідомість охоплюють вужче коло відносин між людьми та їхніх взає-

мовідносин із суспільством та державою, ніж мораль. Це також зумовлює тісний зв'язок між правом і моральним вихованням.

Необхідність поєднання правового і морального виховання пояснюється й тим, що окремі люди не володіють усіма моральними нормами, нерідко неправильно розуміють їх, особливо це стосується молоді, а тому допускають відхилення від них у поведінці. У такому разі правовими нормами здійснюється контроль за тими, хто порушує моральні норми. Тому правове виховання, як засіб профілактики правопорушень неповнолітніх, повинно постійно здійснюватися як складова морального виховання, а не як "автономна" правова освіта.

У реалізації цього принципу важливо вміло поєднувати моральну і правову оцінки поведінки школяра. На жаль, нерідко використовують тільки правові оцінки відхилень у поведінці школяра ("законно чи незаконно"). Оцінка поведінки тільки з правової позиції є однобічною, обмеженою. Вона звужує ефективність права. Часто ця однобічність виявляється в тому, що переконання починається з погрози, покарання, або при поясненні закону робиться наголос на правових санкціях, на їхній каральній силі, а не пояснюється, чому саме потрібно дотримуватися правил поведінки, вимог законів. Таке переконання не завжди добре сприймається з емоційної та психологічної позицій. Переконувати треба не тільки силою закону, погрозою покарання (про це говорити, звичайно, також треба, але не в першу чергу), а передусім розумністю, доцільністю, необхідністю встановлених у суспільстві норм моралі.

В основі правового виховання має бути передусім виховання культури спілкування з людьми, повага до людей, праці, природних багатств, до матеріальних і духовних цінностей, а вже потім, як наслідок, має бути виховання поваги до закону, права, бо саме в правових нормах, правилах поведінки виражені моральні цінності нашого суспільства. Звідси висновок, що кожен вчинок учня, його

поведінку слід оцінювати передусім з позиції моральних норм. З їх засвоєння, прищеплення звички їх дотримування і розпочинається процес виховання взагалі. Для цього не треба особливих знань, адже кожному з дитинства відомо, що аморально красти, грабувати, вбивати, гвалтувати. Але як часто під час пояснення неправильної поведінки чи правопорушення ми задовольняємося відповіддю неповнолітнього, що він не знав про відповідальність перед законом за той чи інший негативний вчинок! Таке помилкове пояснення злочину, протиправної поведінки досить часто зустрічається в практиці правового виховання. Це свідчить про відрив правової оцінки від моральної. Адже досить поставити питання: "А хіба не відомо було, що такий вчинок не можна допускати, бо це аморально?" — і наведене пояснення втрачає силу. Моральна оцінка має бути основою правової оцінки вчинку. Переконувати в необхідності дотримання законів треба, але тільки на основі моральних норм.

Тісний зв'язок морального і правового виховання дає можливість глибше зрозуміти правові норми, внутрішньо сприйняти провідні правові положення, а не просто засвоїти їх. Моральна переконаність у необхідності дотримання правових норм зміцнює повагу до права, сприяє виробленню у шкільної молоді своєрідного кодексу поведінки.

Одним із важливих принципів правового виховання є *оперативність*. Реалізація цього принципу передбачає своєчасне вміле пропагування і роз'яснення прийнятих законів чи нормативних актів. Метою її є також організація цілеспрямованої правовиховної роботи в тій чи іншій школі або класі у зв'язку з виявленням певних випадків порушення правил поведінки чи правопорушення. І нарешті, цей принцип вимагає, щоб педагог, отримавши нові відомості про конкретного учня, коригував виховну роботу з ним залежно від змісту отриманої інформації.

У процесі правового виховання учнів дотримуються *принципу поєднання переконання з примусом*. Суть цього

принципу полягає в тому, що у правовиховній роботі, крім засобів переконання, у деяких випадках застосовують і засоби примусу (покарання учня адміністрацією школи, засобами служби у справах неповнолітніх, народного суду). Завдяки примусу недисциплінований підліток чи правопорушник змушений дотримуватися загальноприйнятих моральних норм людського співжиття.

Поєднання переконання з примусом у діяльності педагогічного колективу чи інших виховних інститутів залежить від рівня правової свідомості учнів, з підвищенням якого потреба в застосуванні примусу зникає. Домінуючим у правовому вихованні має бути переконання.

Використання примусу вимагає від педагога почуття міри, аби не допустити образи людської гідності чи порушення законності. Звідси випливає необхідність дотримання принципу законності у правовому вихованні школярів. Це вимагає, передусім, щоб педагоги у своїй діяльності самі суворо дотримувалися норм моралі і права. Вони мають сумлінно ставитися до праці, дотримуватися вимог дисципліни праці, берегти і примножувати народне добро, чесно виконувати доручення, поважати правила людського співжиття, тобто бути взірцем високої правової культури.

Учні також мають права й обов'язки. Відповідно до них вони повинні сумлінно вчитися, чесно працювати, брати участь у громадському житті, берегти шкільне майно, виконувати розпорядок дня тощо. Саме в цьому виявляється їх повага до норм моралі і права. Учні повинні усвідомити, що невиконання ними своїх обов'язків, допущення порушень правил поведінки є також порушенням законності і за такі дії потрібно нести відповідальність. Тим самим розвіюється помилкова думка окремих учнів, що неповнолітні нібито звільняються від відповідальності за скоєні вчинки. Водночас слід мати на увазі, що надмірна увага до каральної функції закону може звести правове виховання до залякування школярів, що є педагогічно недоцільним.

Дотримання *принципу законності* означає і те, що ні педагоги, ні учні, ні батьки не повинні зловживати своїми правами. На жаль, учителі й батьки нерідко допускають порушення учнівських прав із "виховною" метою. Так, із метою затримати учня або домогтися виклику батьків до школи, педагоги забирають в учня портфель; щоб добитися послуху, батьки погрожують "вигнати з дому" сина чи дочку, члени учнівського самоврядування також інколи використовують недозволені методи впливу на учнів. Таким чином, під виглядом боротьби за дисципліну учнів педагоги, батьки й учнівське самоврядування часто порушують права учнів на особисту власність, честь і гідність (обшуки, допити тощо). Дотримання принципу законності вимагає рішучої боротьби з подібними випадками у шкільному житті.

У правовому вихованні важливо дотримуватися *принципу єдності прав і обов'язків школярів*. Єдність прав і обов'язків громадянина України ґрунтується на поєднанні інтересів особистості та суспільства. Конституційні права і свободи громадян забезпечуються широкою системою економічних, політичних і юридичних гарантій. Надаючи першочергового значення охороні прав і свобод громадян, наша держава водночас вимагає від кожного громадянина неухильного виконання своїх обов'язків. Адже демократія — це не тільки права, а й висока громадянська відповідальність. І чим ширшими стають права, тим вищою є відповідальність особистості перед суспільством і державою. Тільки сумлінне виконання обов'язків громадянина сприяє реалізації ним у всій повноті своїх прав.

У своїй практичній діяльності з правового виховання учнів педагоги дотримуються двох умов. Одні намагаються перенести центр ваги правової інформації на заборони і санкції, тобто застерегти учнів від того, що закон не дозволяє. Знання обов'язків без прав сприяє формуванню пасивної особистості, байдужої до явищ навколишнього життя. Інші, навпаки, всю правову інформацію зводять до

розкриття прав молоді. Тоді на такому тлі обов'язки видаються незначними, виникає уявлення про те, що ними можна нехтувати, що їх виконання не є обов'язковим. Таким чином, обидві умови не дають користі. Учням слід демонструвати і їхні права, передбачені законом для активної діяльності на благо суспільства й держави, і їхні обов'язки перед суспільством. За цих умов правове виховання стане важливим засобом формування соціальної активності молоді людини з почуттям високої відповідальності.

Усвідомлення учнями своїх прав і обов'язків відбувається поетапно. На першому етапі учні здобувають знання про сутність правових норм (те чи інше громадянське право чи обов'язок), дізнаються про те, за яких умов ця норма діє, якої поведінки вимагає, що буде у разі порушення цього громадянського обов'язку. На другому — школярі здобувають знання про те, чому цю норму слід виконувати. На цьому етапі права й обов'язки сприймаються учнями як необхідні, а усвідомлення необхідності їх дотримання стає не вимушеним, а свідомим. На третьому етапі права та обов'язки усвідомлюються учнями як єдино правильний і можливий спосіб поведінки. Мотивом реалізації норм у свідомості й поведінці учнів постає почуття морального обов'язку, відповідальності, совісті. У цьому разі права й обов'язки виступають внутрішнім регулятором поведінки школярів. Таким чином, дотримання громадянських прав і обов'язків на перших двох етапах є для учня вирішенням морально-правового завдання на основі аналізу й оцінки сукупності фактів, що визначають вибір поведінки, і тільки на третьому етапі прийняті морально-правові норми виступають як регулятори поведінки, обов'язки виконуються усвідомлено, за звичкою.

Знання педагогами особливостей загальних принципів виховання і специфічних принципів правового виховання дає змогу добирати оптимальний зміст, ефективні методи і форми роботи з формування в учнів правової свідо-

мости, вироблення у них навичок і звичок правомірної поведінки.

Добре відомо, що молодші школярі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил гри і дитячого кодексу поведінки (не брешти, не донось, не будь жадібним, не будь боягузом). На ці риси почуття справедливості дітей і слід спиратися у правовому вихованні молодших школярів. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 8—10 років, треба тільки використовувати відповідні сюжетні приклади.

У роботі з правового виховання молодших школярів слід ураховувати морально-психологічні особливості дітей цього віку, зокрема те, що вони сприймають “на віру” все сказане вчителем. Його думка для них часто є більш авторитетною, ніж думка батьків. У цьому віці діти дуже вразливі, емоційні. У зв'язку з цим виховна робота з ними базується на використанні моральних установок, переваг чуттєвого сприймання дитиною життєвих стосунків. На прикладах конкретних ситуацій важливо дохідливо пояснювати дітям категорії добра, зла, жорстокості, справедливості, заздрості тощо. Одночасно в доступній формі треба давати дітям елементарні уявлення про важливі закони нашої країни, правила праці й поведінки у школі, вдома, на вулиці, пояснювати роль людей, які охороняють порядок у місті, селі, прищеплювати повагу до них. Молодші школярі тоді прагнуть дотримуватися цих правил, коли у них формується уявлення про свою відповідальність за порушення дисципліни і порядку, виробляється негативне ставлення до порушників дисципліни.

Правовиховна робота з молодшими школярами на уроках має свої особливості, зумовлені змістом навчального матеріалу і віком дітей. Кожен навчальний предмет у системі початкової освіти містить цінний матеріал для вирішення різноманітних виховних завдань. Одним з основних завдань, яке вирішують під час викладання всіх предметів, є виховання у молодших школярів дисциплі-

нованості як важливої морально-правової якості. Виховання цієї риси в молодшому шкільному віці стає фундаментом правомірної поведінки людини. За умов реалізації цієї категорії учні усвідомлюють свою здатність до моральної оцінки негативних вчинків, порушень дисципліни, порядку в школі.

З метою виховання дисциплінованості вчитель прагне до того, щоб уроки були різноманітними, змістовними, щоб кожне завдання викликало бажання працювати. Слід завжди пам'ятати про темп уроку. Це особливо важливо для першокласників, тому що навчальна праця для них — новий вид діяльності. Слід намагатися не поспішати, уникати перевантаження, щоб усі зрозуміли матеріал, щоб ніхто не відстав, бо той, хто відстав, уже не в змозі буде рухатися далі, стане неуважним, почне порушувати дисципліну.

Важливе значення у морально-правовому вихованні в процесі навчання має емоційний настрій людини. Ось чому уроки, на яких розглядаються ці питання, мають бути емоційно насиченими, викликати переживання, здивування, захоплення, засмучення чи обурення. Доцільно при цьому звертатися до особистого досвіду школярів, пропонувати їм згадати і розповісти про хороші вчинки їхніх друзів, знайомих, дорослих. Крім того, у класному куточку варто завести рубрику “Наші добрі справи”, в якій розміщувати замітки про хороші справи учнів класу.

Особлива роль у морально-правовому вихованні молодших школярів належить читанню і розвитку мовлення. В усіх без винятку темах цього предмета є тексти, які розкривають перед дітьми красу людини, різні сторони її діяльності та стосунків з іншими людьми.

Низка тем з читання дають можливість із року в рік розширювати конкретний зміст моральних і правових уявлень та понять. Цьому сприяє те, що окремі вузлові теми, які пронизують навчальний матеріал усіх початкових класів, мають концентричний характер.

Важливе місце в молодших класах займає тема Вітчизни. Учителі мають можливість щоденно проводити захоплюючі розмови з учнями про нашу рідну Україну, її минуле, сучасне, майбутнє. При цьому важливо формувати в учнів уявлення про те, що герб, прапор і гімн — символи нашої незалежної держави, що наша Вітчизна — Україна, її столиця — Київ, що наш прапор — синьо-жовтого кольору, українці цінують його, оберігають як святиню; гімн України — урочиста пісня про Україну, її співають стоячи; герб — відзнака нашої держави у вигляді позолоченого тризуба. У подальшому знання про символи нашої держави розширюються і поглиблюються. На уроках читання учні отримують початкові уявлення про громадянство України, про найважливіші її закони, їм розкривають роль сьогоденної демократії. Читаючи оповідання про життя і працю людей, про їхнє ставлення до своїх обов'язків, до народного надбання, до України, вчителі домагаються повнішого і глибшого усвідомлення дітьми нашої дійсності, значення прав і обов'язків громадян України. Таким чином, у школярів формуються початкові уявлення про норми моралі і права. Аналізуючи вчинки героїв різних оповідань, учні визначають для себе, що є погане і що добре, за що можна поважати людину, а за що її слід осуджувати й карати.

Говорячи про боротьбу зі злом, слід формувати в учнів загальне уявлення про діяльність органів охорони порядку у місті чи селі. З цією метою проводять бесіди, читають оповідання про прояви мужності працівниками правоохоронних органів у боротьбі з правопорушеннями. Варто при цьому обговорювати події чи факти, які діти самі спостерігають.

Важко переоцінити важливість для морально-правового виховання молодших школярів уроків української мови, які виховують у них любов до рідної мови, розширюють їхні уявлення про Вітчизну, про права та обов'язки людей, правила поведінки, охорону природи тощо.

Певні можливості закладені й в уроках математики. Мовою цифр і фактів ілюструють учням вартість їхнього навчання, ціну комплексу підручників як для одного, так і для всіх учнів класу. Обговорення отриманих даних дасть можливість зрозуміти витрати держави на навчання кожного учня, на освіту взагалі. Подібним чином можна запропонувати учням визначити вартість плати за квартиру і комунальні послуги.

Значні виховні можливості закладені в предметі “Рідний край” (“Людина і світ”), завдання якого — ознайомлення учнів з певними морально-правовими питаннями. Так, під час вивчення теми “Наша школа” програма вимагає ознайомити учнів із режимом перебування в школі, з найпростішими громадськими обов’язками, правилами поведінки під час занять, у їдальні, у спілкуванні з товаришами і старшими, у ставленні до шкільного майна. Вчителі при цьому підкреслюють значення дотримання правил поведінки і вимог шкільного режиму як для самого учня, так і для загального порядку в школі, домагаються від них дотримання цих правил. Звертається особлива увага на виховання у дітей непримиренного ставлення до брехні, хитрощів, лінощів, жорстокості, жадібності та інших негативних людських рис. Вивчення теми “Твоя сім’я” використовується для формування в учнів ввічливого і турботливого ставлення до членів сім’ї, сумлінного виконання ними домашніх обов’язків, дотримання режиму дня, піклування про здоров’я, формування позитивних інтересів.

Тема “Наша вулиця” передбачає ознайомлення учнів із правилами переходу вулиць, які регулюються і які не регулюються, з різними видами переходів, правилами обходу транспорту, правилами поведінки в громадських місцях. Особлива увага при цьому звертається на безпеку, яку таїть у собі гра на вулиці. Ці знання поглиблюються під час реалізації спеціальної програми з правил дорож-

нього руху. У ході вивчення цих правил значне місце займають різноманітні рольові ігри-заняття: “Поведінка на перерві”, “Де можна гратися”, “На вулиці”, “Світлофор”, “Як іти вулицею і як переходити її”, “Ми — пасажири” та ін.

У темі “Місто (село), де ми живемо” учнів ознайомлюють із правилами поведінки в громадських місцях (бібліотеці, музеї, кінотеатрі, клубі тощо). Особливу увагу звертають на те, щоб учні не штовхалися, не проходили без черги, не запізнювалися на початок сеансу, не розмовляли під час перегляду фільму тощо.

Під час вивчення теми “Рідна країна” учням розповідають про назву нашої держави — України, її столицю — Київ, прапор, герб, гімн тощо.

У темі “Природа навколо нас” особливу увагу звертають на дотримання учнями правил поведінки під час екскурсій на природу, на демонстрацію праці людини з використання та охорони природних багатств, організацію дітей на допомогу дорослим в охороні природи.

Значні можливості для морально-правового виховання молодших школярів закладені в трудовому навчанні. Воно сприяє вихованню в учнів волі, дисциплінованості, організованості, самостійності, почуття обов’язку й відповідальності, а всі ці якості зрештою виявляються у правомірній поведінці школяра. Крім того, учні вчать дотримуватися правил техніки безпеки під час користування різноманітними інструментами, ознайомлюються з правилами техніки безпеки на будівельних майданчиках, на тваринницьких фермах, у тракторних бригадах, на заводах та фабриках, що відвідують під час екскурсій.

Вивчення природознавства дає можливість розширити і поглибити отримані учнями природоохоронні знання з курсу “Рідний край”. Ознайомлення учнів із рослинами, комахами, птахами і тваринами дає змогу виділити види, які вимагають охорони, бо їх стає дедалі менше. Учні дізна-

ються про Червону книгу, куди внесено назви тварин і рослин, яких залишилось мало або які зовсім зникають. Червоний колір книги — це попередження, сигнал тривоги: збережіть тварин і рослин, не допустіть їх знищення. В учнів формуються поняття: “охорона природи”, “охорона рослин”, “охорона тварин”, “зелений друг” тощо.

У процесі вивчення природознавства в учнів формуються початкові уявлення про дбайливе ставлення до земельних угідь, про боротьбу з ярами, про розумну розробку корисних копалин, про боротьбу за чистоту річок, озер, водоймищ, про збереження їх багатств від хижацького винищення. Учні мають знати, що Конституція України зобов’язує людей берегти природу, а вони повинні допомагати старшим у цій справі. Діти отримують перші уявлення про заповідники, завдання щодо збереження куточків дикої природи в нашій країні.

Вихованню у молодших школярів любові до тварин сприяє створення у школі “живого куточка”, організація в ньому догляду за тваринами. Практичну участь дітей у справі надання допомоги “братом нашим молодшим” можна доповнити психологічними вправами для дітей із метою виявлення їхнього ставлення до таких моральних категорій, як добро, зло тощо. Ці вправи доцільно виконувати у вигляді розв’язання проблемних ситуацій таких типів: а) ситуація-проблема, що становить конкретний випадок із життя, який вимагає прийняття рішення дітьми; б) ситуація-оцінка, коли проблема вже вирішена, вимагає тільки оцінки дітьми цього рішення; в) ситуація-ілюстрація, коли вчитель за допомогою конкретного випадку з життя розповідає про певний спосіб прийняття рішення; г) ситуація-вправа, що є випадком, описаним вчителем так, щоб учні виконали певну дію.

Морально-правові знання, отримані молодшими школярами на уроках, у поєднанні з їхніми власними спостереженнями, певна практична діяльність з підтриманням дисципліни і порядку в класі та за його межами, збережен-

ня навколишнього середовища відіграють важливу роль у світоглядному, моральному та правовому вихованні дітей, формуванні їхньої правової культури.

Особливе місце у правовому вихованні учнів належить курсу “Основи правознавства”. По суті, це єдиний предмет, під час вивчення якого провадиться цілісна робота з повідомлення і систематизації правових знань, а також поглиблення уявлень учнів про право, отриманих ними під час вивчення інших предметів і на основі їхнього життєвого досвіду.

Досвід викладання правознавства переконує, що поставлене перед учителем завдання — дати учням цілісне уявлення про державу і право України, систему знань про основні функції й органи нашої держави і права, принципи і норми права, про роль держави і права в розбудові незалежної України — може успішно виконуватися при вивченні цього курсу.

Програма з правознавства передбачає вивчення основних відомостей про державу, конституційне законодавство України та окремі галузі законодавства України (трудова, екологічна, цивільна, про підприємницьку діяльність, житлова, шлюбно-сімейна, адміністративна, кримінальна тощо), про органи, які забезпечують законність і правопорядок. Таким чином учні отримують у доступній формі й у певній системі обсяг знань, які в цілому становлять основи юридичних наук.

Учитель правознавства, крім дотримання загальнодидактичних принципів, вдалого добору форм і методів навчання, вимагає врахування специфічних для нього моментів. Передусім дуже важливо вивчати рівень правової культури учнів, особливо важковиховуваних і неповнолітніх правопорушників, ставлення їх до вимог законів, норм моралі та правил співжиття, виконання вимог шкільного режиму, їхню участь у правоохоронній роботі. Це дає можливість учителю вести на уроках конкретну розмову, коригувати правову свідомість і поведінку учнів, спиратися

на відомі учням факти, “прив’язувати” до них навчальний матеріал, домагатися “перенесення” його учнями в конкретну життєву ситуацію.

Вивчення правознавства вимагає посилення зв’язку основних правових положень з їх моральною основою, допомагає формувати в учнів уміння давати моральну оцінку явищам і фактам, показати, як утверджуються норми моралі, яка рішуча боротьба має вестися з аморальними проявами окремих людей. Кожен із розділів курсу, який розкриває основні положення змісту певної галузі права, насичений великою кількістю морально-правових проблем. Зміст цих галузей права сприяє формуванню в учнів сумлінного ставлення до праці, бережливості до різних видів власності, поваги до особистості людини, вміння поєднувати особисті й колективні інтереси, почуття громадянськості та відповідальності за свою поведінку. Тому вчителю слід чітко уявити собі виховну функцію кожної теми, вміло реалізувати її, не допускаючи зайвого моралізування.

Викладання правознавства пов’язане з використанням значного фактичного матеріалу. Вчителі старанно добирають до кожного уроку приклади. Розбираючи, наприклад, якийсь вчинок неповнолітнього, розкривають причини, що призвели до цього вчинку, аналізують його наслідки, той негативний вплив, який він має на оточення. При цьому дуже важливо оцінити подію з правового та морального поглядів, звернути увагу на відповідальність перед законом підлітків і батьків.

Дуже важливо мати на увазі, що надто детальна розповідь про способи вчинення злочину чи про методiku їх розкриття може викликати нездоровий інтерес до правового матеріалу. Крім того, нерідко спостерігається, що вчителі надто часто використовують негативні приклади для ілюстрування тих чи інших правових положень, що також рідко дає користь, бо йдеться про те, як “не треба”

поводитись у тій чи іншій ситуації. Отже, потрібне почуття міри.

Під час вивчення основних положень різних галузей законодавства особлива увага звертається на конкретизацію прав і обов’язків неповнолітніх. Так, під час висвітлення питання трудового законодавства необхідно спеціально ознайомити учнів з правами підлітка на виробництві, з його юридичною відповідальністю.

Досвід роботи вчителів переконує, що вони творчо підходять до викладання правознавства, домагаються різними шляхами міцного засвоєння учнями знань, перетворення їх на переконання. Вони стимулюють пізнавальний інтерес й активне ставлення школярів до опанування правових знань, залучають їх до самостійної роботи над правовим матеріалом, працюють над добором до уроків практичного матеріалу, пов’язуючи теорію з актуальними проблемами сучасності.

Одним із шляхів активізації учнів на уроках правознавства є проблемний виклад навчального матеріалу. Правовий матеріал багатий на можливості створення проблемних ситуацій. Тут використовуються суперечності, які є між науковим і суто життєвим розумінням норм права. Цьому сприяє, наприклад, постановка вчителем проблемних запитань.

Ефективним засобом активізації учнів стало проведення на початку уроку тематичного інформування з питань права. Чотири — п’ять хвилин триває розмова з теми, так чи інакше пов’язаної з правовим вихованням учнів. Такі повідомлення, підготовлені учнями під керівництвом учителя, викликають інтерес у школярів до правових знань, фактів, подій. Водночас учні привчаються збирати правову інформацію, аналізувати її, робити висновки, передавати її іншим.

Кращому засвоєнню знань сприяє і такий засіб, як організація зустрічей із працівниками державних органів, керівниками підприємств. На уроки під час вивчення бага-